

Manus Dei u Sabazijevom kultu

Odorčić, Ema

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:527491>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest

Ema Odorčić

***MANUS DEI* U SABAZIJEVOM KULTU**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Zagreb
2021.

Sadržaj

1. Predgovor	1
2. Uvod	2
2.1. Izvori.....	4
2.1.1. Brončane ruke	4
2.1.2. Epigrafski i ostali materijalni izvori.....	8
2.1.3. Literarni izvori	12
2.2. Povijesni kontekst.....	17
2.3. Stanje istraživanja.....	23
3. Obilježja Sabazijeva kulta	30
4. <i>Benedictio Latina</i> , značenje i funkcija brončanih ruku.....	36
5. Simboli na brončanim rukama	42
5.1. Zmija.....	44
5.2. Gušter, kornjača, žaba i češer	47
5.3. Ovnujska glava, posude, glazbeni instrumenti, vaga i božanstva	49
5.4. Biljke, insekti, stolovi, kaverna/luneta s prikazom žene i djeteta.....	52
5.5. Oružje, oruđe, kruščić, bič, torba, orao i munja	55
5.6. Ostali simboli (koji se ne pojavljuju često)	56
5.7. Ruke bez simbola i ruke sa sličnim ili istim rasporedom simbola	58
6. Sinkretizmi Sabazija i drugih božanstava	61
6.1. Zeus/Jupiter	61
6.2. Dioniz	62
6.3. Hermo/Merkur	65
6.4. Ostala grčko-rimska božanstva.....	66
6.5. „Orijentalna“ božanstva i Trački konjanik	70
6.6. Sabazije i Židovi.....	73
7. Sabazijevi spomenici na hrvatskom povijesnom prostoru	76
8. Zaključak.....	81
9. Summary and key words	84
10. Bibliografija	85
10.1. Kratice	85

10.2. Izdanja izvora	85
10.3. Literatura	93
10.4. Mreža	106
Prilozi	108
Prilog 1: Fotografije i crteži spomenika	108
Prilog 2: Natpis sa žrtvenika iz Ždrijca kod Nina	120

1. Predgovor

Sintagma *Manus Dei* odnosi se na najupečatljivije spomenike Sabazijeva kulta, simbolima prekrivene ruke, od kojih je većina bila izrađena od bronce. Među istraživačima dominira mišljenje da su te ruke bile ruke boga Sabazija. Položaj ovih ruku, odnosno gesta kod koje su palac, kažiprst i srednji prst podignuti, a prstenjak i mali prst spuštene, najčešće se u literaturi naziva *benedictio Latina*. Osim brončanih ruku, postoje i brojni literarni, materijalni i epigrafski izvori koji su važni za proučavanje Sabazijeva kulta u Rimskom Carstvu, ali i na hrvatskom povijesnom prostoru.

U uvodnom dijelu rada bit će ukratko analizirani svi Sabazijevi spomenici, te antički i srednjovjekovni literarni izvori koji spominju Sabazija. Podrijetlo kulta i imena, te Sabazijev kult kao misterijski kult bit će razloženi u potpoglavlju o povijesnom kontekstu. U posljednjem dijelu Uvoda, bit će navedeni ključni istraživači i djela vezana uz Sabazijev kult, dakako s naglaskom na ruke. Ostatak je rada podijeljen na pet poglavlja, u kojima će biti navedena obilježja Sabazijeva kulta koja se mogu iščitati iz epigrafskih spomenika i literarnih izvora, detaljnije će biti analizirana gesta blagoslova, njezino značenje i teorije o funkcijama ruku, zatim će biti analizirani simboli koji se pojavljuju na rukama, te pitanje sinkretizama Sabazija i drugih božanstava. U posljednjem će poglavlju biti izloženi Sabazijevi spomenici pronađeni na hrvatskom povijesnom prostoru.

Naposljetku, željela bih se zahvaliti mentorici dr. sc. Ingi Vilogorac Brčić na savjetima i stručnom usmjeravanju koji su doprinijeli kvaliteti rada, kao i ostalim profesorima pri Katedri za staru povijest, čiji su komentari i sugestije također bili važni. Zahvaljujem se i članovima uže obitelji na strpljenju i podršci koje su imali tijekom nastanka ovog rada.

2. Uvod

Sabazije se najčešće ubraja u skupinu tzv. „orijentalnih“ i misterijskih božanstava. Međutim, pitanje njegovog podrijetla nije razriješeno. Na to su najviše utjecaja imali antički autori, od kojih su jedni Sabazija nazivali Frigijcem¹, a drugi Tračaninom², što se zadržalo i do danas kada se istraživači u svojim radovima opredjeljuju za frigijsko ili tračko podrijetlo. Potrebno je spomenuti da ipak dominira stav o Sabaziju kao anatolijskom, odnosno frigijskom božanstvu. Povezano s ovim pitanjem je i pitanje podrijetla Sabazijeva imena. Na epigrafskim se spomenicima na grčkom i latinskom, koji su rasprostranjeni na širokom području od Male Azije do Galiје, javlja niz verzija Sabazijevog imena (često su određeni oblici specifični za određeno područje), od kojih su najčešće *Sabazios* (grč.) i *Sabazius* (lat.). Najraniji su dokaz, o postojanju božanstva imena Sabazije, Aristofanove komedije iz 5. stoljeća pr. Kr. (*Vesp.* 8-10, *Av.* 876, *Lys.* 387f, *Horai* fragm. 578)³. Najraniji dokaz Sabazijeva kulta u Maloj Aziji je natpis iz Sarda koji svećenicima Zeusa Baradata brani sudjelovanje u misterijama Sabazija, Angdistis i Ma, i koji se datira u 4. stoljeće pr. Kr. (*CCIS* II 31). Međutim, Sabazijevih je spomenika koji se datiraju u stoljeća prije Krista jako malo, te brojčano dominiraju oni iz rimskog imperijalnog razdoblja, osobito iz 2.-3. stoljeća. U neodgovorena pitanja o ovom božanstvu spada i pitanje povezanosti s Dionizom, te s judaizmom. Što se Dioniza tiče, i ovdje su ključnu ulogu imali antički autori od kojih je znatan dio izjednačavao ili povezivao Sabazija s Dionizom⁴, što se ne primjećuje kod Sabazijevih spomenika, odnosno arheoloških nalaza. Na epigrafskim spomenicima, Sabazije se često izjednačava sa Zeusom/Jupiterom, dok izjednačavanje s Dionizom ne potvrđuje ni jedan spomenik. Ako uzmemo u obzir sve Sabazijeve spomenike, drugo božanstvo, nakon Zeusa/Jupitera, s kojim se Sabazije najčešće povezuje bio bi Hermo/Merkur. Teorija o vezi između Sabazijeva kulta i judaizma također počinje s antičkim autorima, prvenstveno s ulomkom djela Valerija Maksima, koji piše o protjerivanju štovatelja Jupitera Sabazija (bili oni Židovi ili ne) iz Rima u 2. stoljeću pr. Kr. (*Val. Max.* 1, 3, 3)⁵. Ovo je također i najraniji dokaz o prisutnosti Sabazijeva kulta u Italiji. Važno je i pitanje Sabazijeve izgubljene mitologije. Antički autori (ali i srednjovjekovni) uglavnom spominju samo Sabazijeve

¹ Primjerice, Ar. *Horai* fragm. 578 = Halliwell 2015, 251-252; Strab. 10, 3, 15 = *Strabo* 1961, 105.

² Macrobius. *Sat.* 1, 18, 11 = *Macrobius* 1969, 129-130; *Schol. Ar. Vesp.* 9 i 12 = *Scholia in Aristophanem* 1842, 136.

³ *Aristophanes* 1853, 183, 347; *Aristophanes* 1946, 41; Halliwell 2015, 251-252.

⁴ Primjerice, Cic. *Nat. D.* 3, 23 = *Cicero* 1907, 125-126; Diod. Sic. 4, 4 = *Diodorus of Sicily* 1967, 349-350; Macrobius. *Sat.* 1, 18, 11 = *Macrobius* 1969, 129-130.

⁵ *Valerius Maximus* 2004, 14.

roditelje, najčešće Zeusa i Perzefonu,⁶ ali razrađenije, detaljnije mitologije nema, odnosno nije sačuvana u pisanom obliku. Što se tiče ikonografije, Sabazije se najčešće prikazivao kao „Orientalac“, s frigijskom kapom, kratkom tunikom i u anaksiridama, te s nogom na ovnujskoj glavi. Drugi, rjeđi način prikaza bio je grčko-rimski, koji podsjeća na prikaze Zeusa/Jupitera. Iako nam epigrafski izvori govore o posvećivanju ili podizanju Sabazijevih svetišta, pa na temelju toga možemo pretpostaviti gdje su se ona nalazila, Sabazijevi hramovi nisu pronađeni. Iznimka bi možda bila građevina pronađena u novije vrijeme u bugarskom selu Porominovo.⁷

Brončane su ruke možda najupečatljiviji spomenici Sabazijeva kulta i stoga su temelj ovog rada. One su pronađene na području više rimskih provincija, te se datiraju od 1. stoljeća pr. Kr. do 3. stoljeća nakon Krista. Dakako, nisu sve datirane, a za dio različiti autori predlažu različite datacije, što ostavlja dojam da te datacije nisu pouzdane. Sabazijeve ruke ne možemo nazvati isključivo zavjetnima⁸ jer su postojale i one koje su imale drugačiju funkciju. Također, ne možemo reći da su sve bile brončane jer postoje i primjeri (iako rijetki) od drugih materijala, s time da ih je ipak većina izrađena od bronce. Iako većinom desnice, postoji i nekoliko primjera lijevih ruku koje se vežu uz Sabazijev kult. Ono što ih karakterizira kao specifično Sabazijeve (jer se ruke vežu i uz druga božanstva, poput Jupitera Dolihenskog i Jupitera Heliopolskog) je gesta *benedictio Latina*, kod koje su palac, kažiprst i srednji prst podignuti, a prstenjak i mali prst spušteni. Naziv potječe iz kršćanstva,⁹ u kojem je ova gesta također prisutna. Kao naziv za gestu ruku u Sabazijevom kultu, koristi se prvenstveno zbog stava velikog dijela istraživača da je, kao i kod kršćanstva, i u slučaju Sabazijevog kulta simbolizirala blagoslov. Točno značenje geste u Sabazijevom kultu ne znamo, pa stoga nije najispravnije koristiti ovaj naziv.¹⁰ Međutim, kako većina autora ipak koristi ovaj naziv, gesta će se u radu nazivati gestom blagoslova ili *benedictio Latina*. Osim ove geste, ruke bi kao specifično Sabazijeve karakterizirali zmija i češer, kao dva ključna

⁶ Diod. Sic. 4, 4 = *Diodorus of Sicily* 1967, 349-350; Lydus *Mens.* 4, 51 = *John Lydus* 2017, 99-100.

⁷ Nenova, Vitov, Staikova, Staikova Alexandrova 2008, 116-117.

⁸ Anatomski se votivi pojavljuju već na minojskoj Kreti, u svetištima na vrhovima brda. U arhaisko se doba javljaju u efeškom artemiziju, gdje je pronađeno puno minijaturnih dijelova tijela (oči, uši, ruke, noge). U Grčkoj i Italiji su postali brojniji u 4. stoljeću pr. Kr., te su se nastavili prilagati tijekom cijelog helenizma i u rimsko imperijalno doba. Anatomski su votivi bili od različitih materijala, pa su tako primjerice u korintskom asklepijeju bili od terakote, a u atenskom od metala (bronca, srebro, zlato). U Grčkoj su bili česti i anatomski votivi od kamena (Schörner 2015, 400). Potrebno je spomenuti i da je u atenskom asklepijeju pronađena brončana ruka s posvetom Sabaziju (*CCIS* I 5).

⁹ Gesta je u kršćanstvo ušla, čini se, već u kasnoj antici, za što nam je primjer staklena čaša iz Rima (Vatikanski muzeji) sa zlatnim dnom (tehnika *fondo d'oro*) na kojem je prikazan Krist kako kruni papu Siksta II (257.-258. god.) i Timoteja čija je ruka u položaju *benedictio Latina* (Zdilla 2017, 403).

¹⁰ D. Boteva je istaknula da je *benedictio Latina* kršćanski naziv za ovu gestu, koji potječe iz srednjeg vijeka. Dakle, naziv nije nastao u antičkom poganstvu kojem pripada Sabazijev kult, pa predlaže naziv „Sabazijeva gesta“ (Boteva 2015, 150).

simbola od brojnih koji se pojavljuju na rukama. Danas je poznato preko 80 ruku koje su pripisane Sabaziju. Za nešto više od pola ruku znamo mjesto nalaza, ali za jako mali broj znamo i kontekst. Također, više od pola ruku bilo je poznato još od 19. stoljeća ili ranije, te ih se u međuvremenu dio izgubio. Dakle, u radu će biti analizirane (većinom) brončane ruke koje se pripisuju bogu Sabaziju, te će se pokušati utvrditi njihova uloga u Sabazijevom kultu.

2.1. Izvori

2.1.1. Brončane ruke

Osim samih ruku, i nekoliko reljefa na kojima su prikazane, drugih podataka o rukama u Sabazijevom kultu nemamo; antički ih autori ne spominju, te nisu prikazane niti spomenute u epigrafskim izvorima.

Sabazijeve su ruke nađene na širokom području koje uključuje provincije Trakiju, Afriku, Hispaniju, Galiju, Germaniju, Makedoniju, Ilirik/Dalmaciju, Panoniju, Daciju i Meziju, te područje Italije, Grčke, Male Azije i Hersoneza Tauričkog. Od oko 90 poznatih ruku, za njih otprilike 35 ne znamo mjesto nalaza. Najviše ih je pronađeno u Italiji (oko 30), i to najviše u Kampaniji (oko 9). Lokalitet s najviše nalaza Sabazijevih ruku su Pompeji (5 ruku). Kao što ćemo vidjeti i kod ostalih spomenika Sabazijevog kulta, i ruke su nađene na lokalitetima različitog značaja, od središta provincija poput Filipola (Trakija), do manje značajnih mjesta. Neki su lokaliteti imali vojni značaj (Dangstetten, Karnunt, *Cornacum*), neki su bili luke (Pola, Pompeji, Rumst, Neviudun itd.), koje su dakako imale i trgovački značaj, a neki su se lokaliteti nalazili na križištu važnih putova (primjerice, Vada Sabatia, Edesa).¹¹ Većina se brončanih ruku datira od 1. stoljeća pr. Kr. do 3. stoljeća nakon Krista. Spomenute su nepouzdate datacije, za što bi možda najbolji primjer bila ruka s područja Domavije (*CCIS I 91* - označena kao ruka nepoznatog nalazišta) koju je E. Imamović datirao u 1.-2. stoljeće¹², J. Medini na kraj 2. stoljeća¹³, M. Vermaseren u 3. stoljeće¹⁴, V. Paškvalin u 3. stoljeće ili kasnije¹⁵, te naposljetku web stranica muzeja u kojem se čuva, u 4. stoljeće¹⁶.

¹¹ Podaci o antičkim lokalitetima iz *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Stillwell, MacDonald, McAlister 1976).

¹² Imamović 1977, 440 br. 214.

¹³ Medini 1980, 85.

¹⁴ Vermaseren 1983, 36.

¹⁵ Paškvalin 1960-1961, 208.

Također je spomenuto da, iako je većina ruku brončana, imamo i nekoliko primjera ruku izrađenih od drugih materijala. To su dvije ruke iz Panonije: ruka od glazirane terakote (*CCIS I 56*) i mramorna ruka (koja je doduše mogla biti i dio skulpture) iz Karnunta¹⁷, te bakrena ruka nepoznatog nalazišta koja se čuva u Louvreu.¹⁸ Ruka iz Edese (*CCIS I 51*) izrađena je od pozlaćene bronce. Iako su većina ruku desnice, imamo tri primjera lijevih ruku, a to su izgubljena ruka iz Famarsa (*CCIS I 40* - poznat je samo crtež, te je Vermaseren istaknuo da je možda došlo do zabune prilikom crtanja, odnosno da je ova ruka možda ipak desnica),¹⁹ ruka iz Murse (*CCIS I 54*, Slika 1), te jedna od dvije skoro iste ruke iz Touchenitse (*CCIS I 58*). Većina ruku je šuplja (izrađene su od lijevanog metala, možda tehnikom *cera perduta*), a mnoge imaju i perforacije. Istraživači smatraju da to dokazuje da su se nosile na štapovima u sklopu Sabazijevih rituala, a tako su prikazane i na nekoliko reljefa. Nekoliko se ruku nalazi na postolju, odnosno bazi (*CCIS I 13, 14, 15 i 92*), što bi sugeriralo da su bile smještene na oltaru ili možda u niši u prostoru svetišta. Što se tiče dimenzija, većina ruku je manja od prosječne ljudske veličine dlana (barem po današnjim standardima). Pa tako primjerice tek oko 10ak ruku ima visinu 17 cm ili veću (s time da se računa visina cijelog artefakta, ne samo dlan), dok je ruku koje su visoke 5-6 cm ili manje 15ak. Što se tiče datacije ruku, najstarija je ruka iz Dangstetena koja se datira u 1. stoljeće pr. Kr. (*CCIS I 49*, Slika 2), dok je najmlađi primjerak teško odrediti, odnosno to bi bile ruke koje se datiraju u 3. stoljeće. Spomenuto je da se upravo najviše Sabazijevih spomenika (uključujući ruke) datira u 2. i 3. stoljeće. M. Vermaseren je u *CCIS I* uključio nekoliko bista i figura Sabazija koje su možda pripadale rukama (br. 19-24, 36, 37 iz Italije i Sardinije, 39 iz Hispanije, 43 iz Galije, te 80, 83 i 87 s nepoznatog nalazišta).

Kao što je spomenuto, zaključak istraživača o tome da su se brončane ruke nosile na štapovima se, osim na perforacijama koje se javljaju na rukama, temelji i na nekoliko reljefa na kojima je to prikazano. Najpoznatije su posrebrene brončane pločice iz Ampurija u provinciji Hispaniji (*CCIS II 85*, Slika 3), zatim brončana pločica iz Rima koja se čuva u Kopenhagenu (*CCIS II 80*, Slika 4), mramorna ploča s područja Tomisa u provinciji Meziji (*CCIS II 78*, Slika 5), te brončana pločica iz Makedonije ili Epira (*CCIS II 79a*, Slika 6). Ruka na štapu možda je prikazana i na kamenoj steli iz Plovdiva (*CCIS II D3*).

¹⁶ *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu:*

<https://www.zemaljskimuzej.ba/bs/arheologija/antika/bronzana-ruka-sabazijeva-kulta>. pristup 16.7.2021.

¹⁷ *Landessammlungen Niederösterreich:*

<http://www.online.landessammlungen-noe.at/objects/1019340/votivhand-fur-sabazios?ctx=34344f5fdfa8343300f8715a794c0de11e13b7dd&idx=0>. pristup 10.7.2021.

¹⁸ *Louvre:* <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>. pristup 10.7.2021.

¹⁹ Vermaseren 1983, 17.

Osim ruku iz Vermaserenovog *CCIS* I korpusa, potrebno je dodati još nekoliko primjera koji se ne nalaze u spomenutom korpusu. To je prvenstveno brončana ruka iz Pule (X. italska regija), datirana prema V. Girardi Jurkić u 1. stoljeće, a prema *ROMIC*-u u 2.-3. stoljeće²⁰ (Slika 7), zatim dvije brončane ruke iz Hispanije, obje datirane u 1. stoljeće i nađene u podvodnim istraživanjima kod otočića Escombreras (s time da je jedna nađena u arheološkim istraživanjima i objavljena u članku, a drugu je Nacionalnom muzeju podvodne arheologije u Cartageni donirao ronilac),²¹ te bakrena ruka iz Louvrea (Slika 8), upitnog nalazišta (možda Libanon), koju muzej datira u rimsko imperijalno doba i koja je uključena na temelju sličnosti s rukom br. 51 iz *CCIS* I (Slika 9), iako ju muzej opisuje kao heliopoljski tip.²² Slijede dvije ruke s područja provincije Panonije: mramorna ruka iz Karnunta, datirana u 2.-3. stoljeće,²³ te brončana ruka iz Drnova (*Neviodunum*), datirana u 3. stoljeće.²⁴ Naposljetku, potrebno je dodati još tri brončane ruke nepoznatog nalazišta, od kojih se jedna čuva u Muzeju likovnih umjetnosti u Bostonu, druga u Arheološkom muzeju Johns Hopkins u Baltimoreu (Slika 10), a treća se nalazila u galeriji Christoph Bacher u Beču, ali je prodana.²⁵ Da bi ruka bila okarakterizirana kao Sabazijeva, prema *CCIS* I, ono što na njoj minimalno mora biti prikazano je gesta blagoslova, zmija i/ili češer. Dovoljno je da ima jedan od ta tri elementa, pa da bude opisana kao Sabazijeva. Primjerice, dvije ruke nepoznata nalazišta nemaju gestu blagoslova, nego ispružene prste, ali se ubrajaju u Sabazijeve jer jedna ima zmiju i češer (*CCIS* I 60), a druga samo zmiju (*CCIS* I 78).

Naposljetku, potrebno je spomenuti i igle ili ukosnice, najčešće koštane, s glavom u obliku Sabazijeve ruke (dakle, najčešće desna ruka s gestom blagoslova, katkad i s prikazima poput zmije ili češera).²⁶ Općenito, na području Rimskog Carstva nađeno je puno koštanih i

²⁰ Girardi Jurkić 2005, 222; Villogorac Brčić 2015, 163.

²¹ Alonso Campoy i Pinedo Reyes 2003, 235-249; *Museo Nacional de Arqueología Subacuática*: <http://ceres.mcu.es/pages/Viewer?accion=4&AMuseo=ARQUA&Ninv=DO00001>. pristup 10.7.2021.

²² *Louvre*: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>. pristup 10.7.2021.

²³ *Landessammlungen Niederösterreich*:

<http://www.online.landessammlungen-noe.at/objects/1019340/votivhand-fur-sabazios?ctx=34344f5fdfa8343300f8715a794c0de11e13b7dd&idx=0>. pristup 10.7.2021.

²⁴ Lazar 1998, 106 br. 201.; prvi objavio J. Mantuani 1914 (192-215).

²⁵ *Museum of Fine Arts, Boston*: <https://collections.mfa.org/objects/481954/hand-of-sabazios>. pristup 10.7.2021. *Johns Hopkins Archaeological Museum*: <https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#>. pristup 10.7.2021.

Christoph Bacher Archäologie Ancient Art: <https://www.cb-gallery.com/en/produkt/bronze-hand-des-sabazios-kultes/>. pristup 10.7.2021.

²⁶ Tipologijom igala/ukosnica (uključujući i one s glavom u obliku ruke) bavilo se više autora, od kojih je potrebno spomenuti F. Langa („Nadeln mit Kopf in Form einer Hand – Zeichen des Sabaziuskults in nordwestlichen Provinzen?“) i D. Bartusa („Roman Hairpins Representing Human Hands. Typology and Symbolism.“). Osim njih, tipologije su napravili i N. Crummy i H. M. Cool (za Veliku Britaniju), J. C. Béal (za Galiju), M. Biró (za Panoniju), S. Petković (za Gornju Meziju), i drugi koji su radili tipologije za pojedine lokalitete (Kostromičev 2015, 399; Hamat 2013, 179).

metalnih ukosnica/igala za koje se nekada mislilo da imaju samo utilitarnu namjenu, ali je prevladalo mišljenje da odražavaju i religiozna uvjerenja onih koji su ih nosili.²⁷ Neke od ukosnica/igala koje bi se mogle povezati sa Sabazijevim kultom, spomenuo je i M. Vermaseren u *CCIS I*, poput ukosnica od slonovače sa Sardinije (br. 34 i 35), a Lane je dodao ukosnicu od slonovače s Cipra (*CCIS III A 1*). Potrebno je spomenuti i koštane igle iz Nina koje su nađene u grobovima.²⁸ Tu su i dva upitna nalaza ukosnica (koštane i brončane) iz Apuluma i Ilisue u provinciji Daciji,²⁹ te tri primjerka od slonovače iz provincije Mezije; dva iz nekropole Više grobalja u Viminaciju i jedan iz Trajanovog mosta.³⁰ Igle od bjelokosti u obliku Sabazijeve ruke nađene su i na nekropolama u Emoni (X. italska regija), Intercisi (Panonija) i Laurijaku (Norik).³¹ Jedna je ukosnica/igla nađena i na području Hersoneza Tauričkog,³² jedna na području Saisa u Egiptu,³³ te jedna, ukrašena lijevom rukom u položaju blagoslova, u Gordiju u Frigiji.³⁴ E. N. Lane kao moguće objašnjenje namjene ovih predmeta nudi teoriju da su ukosnice/igle nosili svećenici kako bi se razlikovali od prosječnog štovatelja.³⁵ Iako je većina autora ove predmete opisala kao ukosnice ili igle, S. Berndt je mišljenja da su to zapravo štapići (*styli*) za pisanje na drvenim pločicama prekrivenim voskom, s obzirom da kao ukras imaju ruku.³⁶ Potrebno je spomenuti i malu ruku od slonovače (nije ukosnica/igla) iz Krassena u Bugarskoj koju neki istraživači, poput M. Tačeve-Hitove i M. Iglewske, pripisuju Sabaziju.³⁷

²⁷ Kostromičev 2015, 399.

²⁸ Medini 1980, 78.

²⁹ Hamat 2013, 181, 183-184.

³⁰ Gavrilović Vitas 2021, 232-233 br. 5-7.

³¹ *Ibid.*, 85.

³² Kostromičev 2015, 399-400 br. 5.

³³ Masoud 2015, 39-47.

³⁴ Berndt 2018, 154.

³⁵ Lane 1989, 36.

³⁶ Berndt 2018, 155.

³⁷ Iglewska 2009, 223-227; Tacheva-Hitova 1983, 165-166 br. 7.

2.1.2. Epigrafski i ostali materijalni izvori

U spomenike Sabazijeva kulta ubrajamo i epigrafske, te druge materijalne izvore poput reljefa, statua i bista (katkad se ove dvije skupine izvora preklapaju). Ukupno ih je preko 110. Od tog su broja epigrafski izvori (kojih je nešto manje od 100) u većini. Spomenika s prikazima je četrdesetak, te se na nekima od njih javljaju i simboli koji se pojavljuju i na rukama. Natpisi su na grčkom i latinskom jeziku (na grčkom ih je puno više), te među njima po brojnosti dominiraju oni na kamenim spomenicima, osobito žrtvenicima i stelama. Raspon datacije Sabazijevih spomenika koji nisu ruke prilično je širok: od 4. stoljeća pr. Kr. do 4. stoljeća (s time da neki nisu datirani). Otprilike 2/3 svih spomenika koji nisu ruke, datirano je u 2. ili 3. stoljeće. Kao i u slučaju ruku, tek je za manji broj ovih spomenika poznat i kontekst nalaza, te ih je dio bio poznat već u 19. stoljeću ili ranije, a dio je također izgubljen ili nije poznato gdje se trenutno nalaze. Poput ruku, i ovi su spomenici nađeni na širokom području: u rimskim provincijama Trakiji, Meziji, Daciji, Egiptu, Dalmaciji, Africi, Galiji i Germaniji, te na području Italije, Grčke, Male Azije i na nekoliko Egejskih otoka. Najviše ih je iz Male Azije (tu ih je najviše iz Lidije) i Italije (najviše ih je nađeno u Rimu). Dakako, to uključuje i različite lokalitete, od ne osobito važnih mjestašca do centara provincijske uprave. Dio ovih mjesta se nalazio na važnim putovima, pa su imala strateški, ali i trgovački značaj (primjerice, Pautalija, *Timacum Minus*, Nikopol, *Potaissa*). Neki su lokaliteti bili važne luke (primjerice, *Novae*, Efez, Pirej, Ostija, Pompeji), dok su drugi imali vojni značaj (primjerice, *Municipium Montanensium*, *Apulum*, *Mogontiacum*).³⁸ Što se tiče učestalosti spomenika na određenom području, prema dostupnim podacima, za razliku od Italije gdje se pojavljuje više ruku i ostalih Sabazijevih spomenika, u Maloj Aziji su pronađene samo dvije ruke, dok je ostalih spomenika upravo ovdje najviše pronađeno, ali ne na mjestima gdje su pronađene ruke. Suprotan od ovog je slučaj provincije Galije, u kojoj je pronađeno više ruku (njih osam na sedam lokaliteta), a jako malo ostalih spomenika: samo dva. Sličan je slučaj i provincija Panonija gdje je nađeno šest ruku na pet lokaliteta, a od ostalih spomenika samo jedan. Međutim, uz nova istraživanja, ti bi se podaci dakako mogli promijeniti. Osobito je zanimljiv slučaj jednog lokaliteta, Hersoneza Tauričkog na Krimu, za koji *CCIS I* bilježi samo jedan nalaz, jednu ruku (*CCIS I 59*), a u međuvremenu je pronađeno još artefakata koji se mogu povezati sa Sabazijem. Ovdje je dakle, osim brončane ruke (koja nije datirana u *CCIS I*), pronađena fibula posvećena Sabaziju iz 2. pol. 3. stoljeća, koštane

³⁸ Podaci o antičkim lokalitetima iz *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Stillwell, MacDonald, McAlister 1976).

ukosnice/igle u obliku Sabazijeve ruke, te je na hori Hersoneza Tauričkog (lokalitet Panskoye) pronađen skifos posvećen Sabaziju iz 4. ili 3. stoljeća pr. Kr. (Slika 11).³⁹

Od spomenika koji nisu ruke, njih oko 40 ima prikaze, od kojih su neki prisutni i na rukama, a neki nisu (poput konja). Od božanstava, koja se pojavljuju na nešto više od polovice ovih spomenika, najčešće je prikazan sam Sabazije ili Sabazije s drugim božanstvima, od kojih se najčešće pojavljuje Hermo/Merkur. Prema dostupnim podacima, većina prikaza Sabazija potječe iz rimskog imperijalnog razdoblja. Od datiranih prikaza, kao možda najraniji⁴⁰ (2. ili 1. stoljeće pr. Kr.),⁴¹ ističe se kameni reljef kojeg je Eutih posvetio Zeusu Sabaziju nakon sna, nepoznatog mjesta nalazišta, kojeg *CCIS II* smješta u Malu Aziju (*CCIS II* 45, Slika 12), a M. Tačeva-Hitova u Trakiju⁴². Imamo i nekoliko primjera spomenika koji prikazuju ono što piše u natpisu, pa je tako prikazan sveti gaj Sabazija i Artemide u kojem je dedikant posjekao drveće (*CCIS II* 33), te par očiju i par golubova jer je dedikant uzeo golubove Sabazija i Hipte, zbog čeka su mu oboljele oči (*CCIS II* 40).

Većina ovih spomenika je objavljena u najvažnijem korpusu Sabazijevih spomenika *CCIS II*, koji je 1985. godine objavio Eugene N. Lane. Za neke od spomenika Lane nije bio u potpunosti siguran da se mogu povezati sa Sabazijem (*Dubia*), a nekoliko ih je još i dodao (*Addenda*) u posljednjem od Sabazijevih korpusa, *CCIS III* iz 1989. godine. Uz spomenike objavljene u korpusima *CCIS II* i *III*, potrebno je dodati još nekoliko primjera koji se ne nalaze u spomenutim korpusima. To su zavjetni žrtvenik iz 3. stoljeća s posvetom Sabaziju na latinskom iz Svištova (*Novae*, provincija Mezija) kojeg je 1998. godine objavio Jerzy Kolendo,⁴³ mramorna ploča iz Kollyde u Lidiji, također iz 3. stoljeća, s reljefom i natpisom na grčkom koji spominje Mena iz Motyle (*Men Motyllites*), Zeusa Sabazija i Artemidu *Anaitis*,⁴⁴ te sedam natpisa na grčkom iz Muzeja u Manisi, također iz Lidije (od kojih šest ima i reljefne prikaze): četiri stele i tri žrtvenika, svi posvećeni Zeusu Sabaziju i datirani u rimsko imperijalno doba.⁴⁵ Zatim, potrebno je dodati i dva natpisa na grčkom s područja Dorylaiona (Eskişehir) u Frigiji, koji su datirani u 2. ili 3. stoljeće. Jedan je posvećen Zeusu Sabaziju, a

³⁹ Kostromičev 2015, 391-400; Hannestad 2002, 148.

⁴⁰ Neki autori poput S. Berndt i D. Boteve, kao možda najraniji prikaz Sabazija spominju volutasti krater iz Spine koji je datiran u 5. stoljeće pr. Kr., i na kojem je uz Sabazija prikazana i Kibela (Berndt 2018, 162; Boteva 2015, 156). E. N. Lane i L. Roller smatraju da na ovom krateru nije prikazan Sabazije (Roller 2001, 1).

⁴¹ M. Tačeva-Hitova je spomenik datirala u 1. st. pr. Kr. (Tačeva-Hitova 1983, 177 br. 22), a web stranica muzeja u kojem se čuva, u helenističko doba (200.-30. pr. Kr.): https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1920-0713-1. pristup 18.7.2021.

⁴² Tačeva-Hitova 1983, 177 br. 22. Ako je ovaj spomenik doista iz Trakije, onda bi to bio najraniji dokaz Sabazijevog kulta među Tračanima (Tačeva-Hitova 1983, 180).

⁴³ Kolendo 1998, 67 br. 12.

⁴⁴ Harland 2014, 196-203 br. 119.

⁴⁵ Malay 1994, 49-52 br. 62-67, 167 br. 558.

drugi Zeusu Brontonu i Sabaziju.⁴⁶ Dva su nalaza osobito bitna: skifos s natpisom *HIERA SABAZIOU* iz naselja Panskoye na Krimu, koji je trenutno najstariji nalaz Sabazijeva kulta, datiran u 4. ili 3. st. pr. Kr. (odnosno, tako se datira objekt u kojem je pronađen),⁴⁷ te srebrna fibula iz Hersoneza Tauričkog s natpisom *SABADIO VOTUM*, koja je kao jedan od najmlađih nalaza Sabazijeva kulta datirana u 2. polovicu 3. stoljeća.⁴⁸ U epigrafske bi spomenike spadao i jedan upitan nalaz: kameni fragment iz Egipta (Quseir al-Qadim), na kojem se možda raspoznaje Sabazijevo ime.⁴⁹ Potrebno je spomenuti i brončani reljef s prikazom Jupitera Sabazija u edikuli, nepoznatog nalazišta i datacije, koji se prodavao na aukciji 2013. godine⁵⁰ (Slika 13), te jedan osobito zanimljiv nalaz, iako upitan, kojeg je Cornelius Vermeule opisao kao „panteističko božanstvo“ (pod tim nazivom stoji i danas na web stranici Muzeja likovnih umjetnosti u Bostonu), a Joscelyn Godwin kao „sabazijsku majku božicu“. To je mala brončana skulptura, datirana u 2.-3. stoljeće, koja prikazuje ženu s djetetom na ležaju na kojem se u reljefu nalazi niz simbola koji se pojavljuju i na Sabazijevim rukama, poput guštera, žabe, zmije, kornjače, frula, kratera itd.⁵¹ (Slika 14). U upitne bi nalaze spadao i reljef iz Arlona (provincija Galija), poznat od 19. stoljeća, koji prikazuje bistu bradatog muškarca kojem je oko uzdignutih ruku ovijena zmija. Henri Lavagne smatra da reljef ne prikazuje ni Laokoonta, ni druida niti Herakla, kako tvrde drugi istraživači, nego Sabazijevog svećenika.⁵²

Naposljetku, potrebno je spomenuti i kultne, tzv. zmijske posude od terakote, od kojih je većina pronađena u fragmentima. Dio ih se povezuje i sa Sabazijevim kultom jer su na njima prikazani simboli koji se pojavljuju i na rukama, poput zmije, guštera, žabe, kornjače, glazbenih instrumenata itd. Isabelle Tassignon je izrazila mišljenje da su ove posude pojednostavljeni oblik Sabazijevih ruku.⁵³ Dvije takve posude (*CCIS* I 15bis a i 15bis b iz Pompeja, nađene s dvije brončane ruke)⁵⁴ uključio je i M. Vermaseren u svoj korpus Sabazijevih ruku. O zmijskim je posudama pisao i E. N. Lane u *CCIS* III, gdje je istaknuo da se pojavljuju na još nekoliko lokaliteta, od kojih su najznačajniji Augusta Raurika i

⁴⁶ Avram 2016, 96-98.

⁴⁷ Hannestad 2002, 148.

⁴⁸ Kostromičev 2015, 391-396.

⁴⁹ Bagnall 1986, 49-50 br. 76 c.

⁵⁰ Gorny i Mosch 2013, br 32.

⁵¹ Vermeule 1966, 108-109; *Museum of Fine Arts, Boston*:

<https://collections.mfa.org/objects/152754/pantheistic-divinity-on-couch>. pristup 13.7.2021.;

Godwin 1981, 168 br. 138.

⁵² Lavagne 2003, 79-89.

⁵³ Tassignon 1998, 199.

⁵⁴ Na temelju ovih artefakata, koji su nađeni u kući (Reg. II, ins. I, 12), možemo zaključiti da je u Pompejima postojalo malo Sabazijevo svetište u privatnoj kući (Lane 1989, 47).

Vindonisa⁵⁵ (oba lokaliteta su se nalazila na području rimske provincije Germanije). Također je istaknuo da neki autori, poput E. Swobode, ove posude povezuju s Mitrom.⁵⁶ O zmijskim posudama iz Auguste Raurike detaljno je pisala Debora Schmid u svojoj knjizi *Die römischen Schlangentöpfe aus Augst und Kaiseraugst*. Na ovom je području identificirano preko 70 zmijskih posuda, te su sve pronađene u privatnim kućama ili radionicama. D. Schmid ih je tipološki podijelila u tri grupe; grupu A je pripisala nekom lokalnom privatnom kultu, grupu B Sabazijevom, a grupu C Mitrinom kultu.⁵⁷ Rudolf Fellmann je smatrao da se sve zmijske posude ne mogu pripisati Sabazijevu kultu, odnosno da treba obratiti pažnju na simbole. Tako prema njemu spomenute posude iz Pompeja jesu Sabazijeve, ali su primjerice one pronađene u Kölnu vezane uz Mitrin kult, dok posude pronađene u švicarskom kantonu Valais pripadaju kultovima s pretpovijesnim korijenima.⁵⁸ Zmijske su posude pronađene i u Straubingu (*Sorviodurum*), rimskoj vojnoj bazi na recijskom limesu. Ovdje su posude pronađene u jami zajedno s fragmentima drugih posuda i životinjskim kostima, što C. Höpken tumački kao banket u čast Sabaziju.⁵⁹ Ulomak zmijske posude pronađen je i na području Osijeka (kao i Sabazijeva brončana ruka).⁶⁰ Zmijske su posude pronađene na više lokaliteta u Italiji; osim Pompeja, pronađene su i u Perugiji, Calatiji i Cosi. Također su identificirane i na nalazištu Campo della Fiera u Orvietu, o čemu je pisao A. Giacobbi. Posude su u ovom slučaju pronađene u svetištu u kojem je postojao kontinuitet štovanja etruščanskih božanstava, ali su se štovali i Demetra, Perzefona i Liber. A. Giacobbi smatra da se zmijske posude iz ovog svetišta vežu uz Sabazija i Libera. Zmijske su posude pronađene i u Cristestiju (provincija Dacija) i Avenchesu (provincija Galija).⁶¹ Možemo istaknuti još dva značajna nalazišta ovih posuda iz provincije Dacije. Prvo je Moigrad (*Porolissum*), u kojem su u jami otkriveni fragmenti zmijskog kratera, koji je zbog blizine hrama Libera Patera pripisan njegovom kultu.⁶² Drugo bi nalazište bila Sarmizegetusa. Ovdje su fragmenti posuda pronađeni u hramu Asklepija i Higijeje, te u hramu Libera Patera. Inače, u provinciji Daciji imamo 17 nalazišta zmijskih posuda, uključujući i Apulum gdje je pronađen i natpis

⁵⁵ Elisabeth Ettliger je istaknula da je zmijske posude iz Vindonise Sabaziju prvi pripisao Felix Staehelin u djelu *Die Schweiz in römischer Zeit* iz 1949. godine. Ona ih je, međutim, sklonija pripisati Mitrinom kultu jer su takve posude prikazane na mitričkim reljefima (Ettliger 1951, 111).

⁵⁶ Lane 1989, 64-65.

⁵⁷ Schmid 1991, 71-72.

⁵⁸ Fellmann 1981, 327.

⁵⁹ Höpken 2014, 204.

⁶⁰ Selem 1980, 250-251.

⁶¹ Giacobbi 2016, 679, 702.

⁶² Matei 1982, 22.

posvećen Sabaziju (*CCIS* II 20), s time da se zmijske posude na svih 17 lokaliteta ne mogu pripisati isključivo Sabaziju.⁶³

2.1.3. Literarni izvori

U izvore o Sabazijevu kultu potrebno je uključiti i djela antičkih i srednjovjekovnih autora koja su pisana na grčkom i latinskom. Sva djela u kojima se spominje Sabazije popisana su u *CCIS* II. To su 42 pisana izvora (25 poznatih autora), od čega su tri komentari (*scholia*) Aristofanovih djela i dva su izvora prema Laneu upitna (*Dubia*). Ovi se izvori datiraju od 5. stoljeća pr. Kr. do 12. stoljeća. Dakle, mogu se podijeliti na djela suvremenika Sabazijevog štovanja i djela onih koji pišu u vrijeme kada se Sabazije više nije štovao (a to su autori od otprilike 4 stoljeća nadalje), što dakako znači da su preuzimali podatke iz djela starijih autora.

U najstarije antičke literarne izvore o Sabaziju spadaju tri Aristofanove komedije iz 5. stoljeća pr. Kr., *Ose* (*Vesp.* 8-10)⁶⁴, *Ptice* (*Av.* 876)⁶⁵ i *Lizistrata* (*Lys.* 387f)⁶⁶, te jedno djelo koje nije datirano i koje je izgubljeno⁶⁷, *Godišnja doba* (*Horai* fragm. 578)⁶⁸. U sva se četiri djela Sabazije spominje usputno, u svakom djelu tek u jednoj rečenici. Aristofan je Sabazija okarakterizirao kao frigijskog boga (*Godišnja doba* i *Ptice*), te ga je povezoao s glazbenim instrumentima (frulom i tamburinima), odnosno sugerira da je Sabazijevo štovanje uključivalo glazbu, a samim time vjerojatno i ples (*Godišnja doba* i *Lizistrata*). Osim toga, u *Osama* je Sabazije predstavljen kao bog koji se javlja u snovima štovatelja. Postoji mogućnost da je Sabazije spomenut i kod jednog autora koji je živio prije Aristofana. To je grčki jampski pjesnik Hiponakt iz Jonije koji je živio u 6. st. pr. Kr. U 28. fragmentu Hiponakt kritizira slikara Mimna koji je na trijeri pogrešno naslikao zmiju jer ju je orijentirao prema kormilaru, a ne prema neprijatelju. To je opasan predznak za kormilara kojeg bi zmija mogla ugristi. Također, časti Mimna uvredom da je „rob rođen od roba“ i nakon toga spominje riječ *sabanni* (ovisno o izdanju i *sammanni*, *samauni*, *saboni*). Jean Taillardat, koji se bavio ovim fragmentom, smatra da se pod tim nazivom zapravo krije Sabazije u jednoj

⁶³ Alicu 1980, 718-719, 721, 725.

⁶⁴ *Aristophanes* 1853, 183.

⁶⁵ *Ibid.*, 347.

⁶⁶ *Aristophanes* 1946, 41.

⁶⁷ Sačuvano je samo nekoliko fragmenata ovog djela, te je ono navodno opisivalo suđenje stranim božanstvima, pa tako i Sabaziju, te njihovo izbacivanje iz Atene (Halliwell 2015, 251-252).

⁶⁸ Halliwell 2015, 251-252.

verziji svog imena: Sabonis. Dakle, kada Hiponakt vrijeđa Mimna i kaže mu da je „rob rođen od roba“, uz to još dodaje i neka zaziva Sabazija.⁶⁹ Sljedeći je antički autor Teofrast i njegovo djelo *Karakteristi* iz druge polovice 4. st. pr. Kr. Ovdje se Sabazije spominje u sklopu dva „karaktera“, a to su *Praznovjerni čovjek* (*Char.* 16, 4)⁷⁰ i *Stari učenik* (*Char.* 27, 8)⁷¹. Saznajemo da praznovjerni čovjek zaziva Sabazija kada ugleda crvenkasto smeđu zmiju (*pareias*),⁷² a stari učenik prilikom svoje inicijacije u Sabazijev kult nastoji izgledati što ljepše. U 4. se stoljeće pr. Kr. datira i Demostenov spis *De Corona*, kojeg je Lane u svom *CCIS II* korpusu označio kao upitnog (*Dubia*), a najviše se istraživača prilikom opisivanja Sabazijevih rituala referira upravo na ovaj ulomak. U kritiziranju protivnika Eshina, Demosten ga optužuje da je sudjelovao u „ekstatičnim“ ritualima nekog neimenovanog božanstva, te spominje uzvike (u sklopu tih rituala) *Evoe saboe* i *Hyes Attes Attes Hyes* (*De cor.* 259-60).⁷³ Upravo zbog uzvika *saboe* većina istraživača smatra da Demosten opisuje Sabazijeve rituale. Sabazija spominje i Ciceron u svoja dva djela iz 1. st. pr. Kr.: *De Natura Deorum* i *De Legibus*. Sabazije je ovdje opisan kao Dioniz iz Azije, dakle jedan od više različitih Dioniza (*Nat. D.* 3, 23),⁷⁴ te kao strano božanstvo čije je štovanje uključivalo noćne rituale i kojeg je Aristofan prikazao kao jednog od osuđenih bogova koji su morali napustiti grad (*Leg.* 2, 15, 37).⁷⁵ Ciceron ovdje možda misli na spomenuto Aristofanovo djelo *Horai*, pa bi grad iz kojeg je Sabazije izbačen mogla biti Atena. Sabazijeve navodne noćne rituale spominje i Diodor Sicilski koji piše u 1. stoljeću pr. Kr. On također opisuje Sabazija kao jednog od Dioniza (sina Zeusa i Perzefone), te kao mudrog boga povezanog s poljoprivredom, zbog čega se prikazivao s rogom (*Diod. Sic.* 4, 4).⁷⁶ Potrebno je spomenuti i članak Dunstana Lowea koji smatra da se Sabazije pojavljuje u sedmoj knjizi *Eneide* (7, 341-60)⁷⁷ koja se također datira u 1. st. pr. Kr. Specifično, u sceni u kojoj jedna od furija, Alekta (koju je poslala Junona), supruzi kralja Latina, Amati, šalje „čarobnu“ zmiju koja ju je „otrovala“. Odnosno, zmija je gmizala po tijelu kraljice, te je u njezino srce i dušu unijela sumnju u Trojance, zbog čega je Amata odlučila odgovoriti Latina od namjere da njihovu kći Laviniju uda za Eneju. D. Lowe smatra da je Vergilijeva inspiracija za ovu scenu bio ritual

⁶⁹ Taillardat 1997, 210-213.

⁷⁰ *Theophrastus* 2004, 110-113.

⁷¹ *Ibid.*, 144-147.

⁷² U ovom je slučaju zmija loš znak. Također, crveno smeđa zmija je bila sveta zmija boga Asklepija (Lane 1989, 4).

⁷³ *Demosthenes* 1882, 192-195.

⁷⁴ *Cicero* 1907, 125-126.

⁷⁵ *Ibid.*, 445.

⁷⁶ *Diodorus of Sicily* 1967, 349-350.

⁷⁷ *Virgil* 2007, 168-169.

inicijacije u Sabazijev kult. Također, ističe i da Vergilije u ovoj sceni aludira na Sabazija-Dioniza, zbog čega zmija simbolizira most između ktoničnog ludila furije i bakhičkog ludila kojeg je ono potaknulo kod Amate. Osim toga, Lowe smatra i da Plutarh (1.-2. stoljeće) aludira na Sabazija u *Aleksandrovom životu* (3, 2),⁷⁸ u kojem piše da je Aleksandrova majka Olimpija imala odnose s bogom u obliku zmije.⁷⁹ U 1. stoljeće pr. Kr. na 1. stoljeće nakon Krista, datira se Strabonova *Geografija*. Ovdje je također istaknuto da je Sabazije frigijsko božanstvo, te ga Strabon (10, 3, 15)⁸⁰ povezuje s Dionizom (imaju slične rituale) i Kibelom („na neki je način“ njezino dijete). Osim toga, spominje da je Demosten kao uzvike u dionizijskoj povorci zabilježio *evoe saboe i hyes attes, attes hyes*. Strabon ističe da se isti uzvici koriste i u ritualima Sabazija i Kibele (Strab. 10, 3, 18).⁸¹ Zatim slijedi ulomak djela Valerija Maksima koji je poslužio kao temelj teorije o povezanosti Židova i Sabazija (Val. Max. 1, 3, 3) i kojeg je Lane prilično uvjerljivo odbacio kao sigurni i apsolutno uvjerljivi dokaz te povezanosti.⁸² Između ostalog, u ulomku piše da je *praetor peregrinus* prisilio Židove da se vrate svojim kućama jer su kvarili rimske vrijednosti svojim kultom Jupitera Sabazija. Godina na koju se odnosi ovaj ulomak je 139. pr. Kr., a Valerije Maksim je živio u 1. stoljeću nakon Krista.⁸³ Još jedan ulomak istraživači često smatraju dokazom povezanosti Sabazija i Židova, a to je ulomak iz Plutarhovog (1./2. stoljeće) djela *Simpozij/Simpozijasti*. Poput Demostenovog ulomka iz *De Corona*, ni ovaj ulomak izravno ne spominje Sabazijevo ime, te je i ovaj ulomak Lane smatrao upitnim (*Dubia*). U razgovoru o židovskom štovanju Bakha, istaknuto je da se štovatelji Bakha (Bakhi) nazivaju i Sabi (*Symp.* 4, 6, 2).⁸⁴ Dakle, dolazi do mogućeg povezivanja Sabazija i Dioniza, pa zatim preko Dioniza, Sabazija i judaizma. U 2. stoljeću o Sabaziju pisao Lukijan u svoja dva djela, *Deorum Concilium* (*Deor. Conc.* 9)⁸⁵ i *Icaromenippus* (*Icar.* 27).⁸⁶ U oba je djela Sabazije usputno spomenut kao strano božanstvo upitnog statusa. Iz istog su stoljeća i Apulejevo djelo *Metamorfoze*, *Nagovor* kršćanskog pisca Klementa Aleksandrijskog i Artemidorovo *Tumačenje snova*. Kod Apuleja, Sabazije se usputno spominje kao jedan od bogova (uz Sirijsku božicu, Belonu, Kibelu, Veneru i Adonisa) kojima svećenik prijeti prodavaču na tržnici jer ga je ismijavao

⁷⁸ Plutarch 1967, 229.

⁷⁹ Lowe 2012, 81, 84, 86.

⁸⁰ Strabo 1961, 105.

⁸¹ *Ibid.*, 109.

⁸² E. N. Lane je smatrao da je izvorni tekst spominjao izbacivanje triju skupina iz Rima, Kaldejaca, štovatelja Sabazija i Židova, ali su različiti prepisivači izvornog teksta to izmijenili (Lane 1979, 35-38).

⁸³ Valerius Maximus 2004, 14.

⁸⁴ Plutarch 1874, 311.

⁸⁵ Lucian 1962, 429.

⁸⁶ Lucian 1960, 313.

(*Met.* 8, 25).⁸⁷ Klement spominje da štovatelji u Sabazijevim misterijama provlače zmiju kroz prsa, te insinuiraju da je Sabazije dijete Zeusa i Perzefone (*Protr.* 2, 14),⁸⁸ a Artemidor nabraja bogove kojima je zmija sveta životinja, među kojima je i Zeus Sabazije (*Oneir.* 2, 13).⁸⁹ Iz 2. je stoljeća i Harpokrationov *Leksikon*, u kojem piše da neki izjednačavaju Sabazija i Dioniza, dok drugi smatraju da je Sabazije Dionizov sin (s.v. *Saboi*).⁹⁰ Osim spomenutog Klementa Aleksandrijskog, imamo još nekoliko ranokršćanskih autora koji su pisali o Sabaziju. Jedan od njih je i Origen. On u svom djelu iz 3. stoljeća, *Protiv Celza*, citira Celza koji povezuje iracionalna vjerovanja sa svećenicima Kibebe, te sa štovateljima Mitre i Sabazija (*C. Cels.* 1, 9).⁹¹ Neoplatonski pisac Jamblih (živio krajem 3. i početkom 4. stoljeća) u svom djelu *De Mysteriis* spominje važnost glazbe i plesa u kultovima Sabazija i Kibebe (*Myst.* 3, 9),⁹² te razlikuje razloge koribantskog i sabazijskog plesa, kod kojeg je cilj pročišćenje duše i iskupljenje za grijeh predaka (*Myst.* 3, 10).⁹³ Sljedeći je autor još jedan kršćanski pisac, Arnobije (3.-4. stoljeće), koji u svom apologetskom spisu *Protiv pogana* spominje provlačenje zlatne zmije kroz odjeću štovatelja u ritualu koji se zove *Sebadia* (*Adv. nat.* 5, 21).⁹⁴ Podatak o provlačenju zmije po tijelima štovatelja spominje i Firmik Materno, također kršćanski pisac, u svom djelu iz 4. stoljeća *O zabludi poganskih religija* (*Err. prof. rel.* 10).⁹⁵ Sljedeći su izvor o Sabaziju dvije *Orfičke himne*, koje su vjerojatno sastavljene u 4. stoljeću.⁹⁶ Jedna je posvećena Sabaziju (br. 48),⁹⁷ a druga Hipti (br. 49)⁹⁸. U prvoj je himni Sabazije opisan kao frigijski bog, Kronov sin i Dionizov otac, a u himni Hipti, Dionizovoj dadilji, ističe se da ona sudjeluje u Sabazijevim ritualima. Zatim slijede dva autora iz 5. stoljeća, Makrobije (*Sat.* 1, 18, 11)⁹⁹ i Proklo (*In Ti.* 4, 41, 10)¹⁰⁰. Makrobije komentira kult Sunca u Trakiji i piše da se tu Sunce poistovjećivalo s Liberom, a prema Aleksandru Polihistoru (pisac iz 1. st. pr. Kr.), Liber se u Trakiji štovao pod imenom Sabazije (*Sebadius*). Osim toga, spominje i Sabazijev hram oblika rotunde s otvorom na sredini koji se nalazio na

⁸⁷ Apuleius 1924, 387.

⁸⁸ Clement of Alexandria 1919, 35.

⁸⁹ Artemidorus 2012, 179.

⁹⁰ Harpocraton 1991, 232;

Harpokration On Line project: https://topostext.org/work.php?work_id=537. pristup 11.7.2021.

⁹¹ Origen 1979, 12.

⁹² Iamblichus 2003, 139.

⁹³ *Ibid.*, 143.

⁹⁴ Arnobius 1846, 227-228; Lane 1989, 59.

⁹⁵ Firmicus Maternus 1970, 66.

⁹⁶ Lane 1989, 55.

⁹⁷ *Orphic Hymns* 1824, 102-103.

⁹⁸ *Ibid.*, 104.

⁹⁹ Macrobius 1969, 129-130.

¹⁰⁰ Proclus 1820, 208.

brdu *Zilmissus*.¹⁰¹ Proklo piše o kultu Mjeseca, te ističe da su Frigijci slavili Mjesec u Sabazijevim himnama i Sabazijevim ritualima. Hezihije Aleksandrijski, koji je živio u 5. ili 6. stoljeću, u svom *Leksikonu* (s.v. *Sabazios*) piše da je Sabazije drugo ime Dioniza, ali ga neki smatraju i Dionizovim sinom koji se katkad naziva i *Sabos*, te potječe iz Frigije.¹⁰² Neoplatonistički filozof Damaskije, koji je živio krajem 5. i početkom 6. stoljeća, u svojim *Komentarima Platonovog Parmenida* samo ukratko spominje da su Sabazije i Dioniz slični, ali ne istovjetni (*In Parm.* 160).¹⁰³ Zatim, u 6. stoljeću Ivan Liđanin (*Johannes Lydus*), spominjući Terpandra s Lezba kao izvor (7. st. pr. Kr.), piše da je Nyssa bila dadilja Dioniza kojeg neki zovu Sabazije, a Sabazije je dijete Zeusa i Perzefone kojeg su rastrgali Titani (*Mens.* 4, 51).¹⁰⁴ Dioniza i Sabazija poistovjećuju i sljedeća dva djela: *Leksikon* carigradskog patrijarha Focija iz 9. stoljeća (s.v. *Saboi*),¹⁰⁵ i bizantski enciklopedijski rječnik iz 10. stoljeća (s.v. *Sabazios*)¹⁰⁶ koji se pogrešno pripisivao Sudi, ali se ime zadržalo. Osim toga, u *Sudi* se također navodi da se Sabazijevim imenom nazivaju i mjesta posvećena Dionizu i njegovim bakanticama. U 12. stoljeću Sabazija spominje bizantski filozof Mihael Psel u djelu *De operatione daemonum* (p. 109 Boissonade).¹⁰⁷ On Sabazija povezuje sa Zeusom, te piše da je Zeusovo frigijsko ime Atis. Do izjednačavanja Sabazija i Dioniza ponovno dolazi u dvije srednjovjekovne enciklopedije: *Etymologicum Gudianum* (s.v. *Sabandios*)¹⁰⁸ iz 10. stoljeća, i *Etymologicum Magnum* (s.v. *Sabazios*)¹⁰⁹ iz 12. stoljeća. Iz 12. su stoljeća i *Komentari Ilijade* i *Odiseje*, bizantskog pisca Eustatija. U *Komentarima Odiseje* ističe da štovatelji Kibe (koju izjednačava s Reom), Sabazija i Bakha imaju iste nazive kao božanstva koja štiju (*Od.* 1431, 55).¹¹⁰ U *Komentarima Ilijade* piše da je frigijski ples *sikinnis* (koji je dobio ime po Kibelinoj nimfi) posvećen Sabaziju Dionizu (*Il.* 1078, 20).¹¹¹ Naposljetku, u komentarima (*scholia*) Aristofanovih djela (koji su iz doba Bizanta) je zapisano da Tračani Dioniza zovu Sabazije i da mu se svećenici zovu *Saboi* (*Schol. Ar. Vesp.* 9 i 12),¹¹² da su *sabazein* i *sabasmos* nazivi

¹⁰¹ Iako ovo brdo nije ubicirano, D. Boteva smatra da bi to mogla biti planina Sv. Atanazije (blizu Etropola u Bugarskoj) na kojoj se zadnje nedjelje u siječnju slavi Sv. Atanazije. Autorica smatra da su rituali povodom ovog slavljenja prežetak Sabazijevih tračkih rituala (Boteva 1997, 297-298).

¹⁰² *Hesychius* 2005, 255; Lane 1989, 55.

¹⁰³ *Damascius* 1889, 44; Lane 1989, 58.

¹⁰⁴ *John Lydus* 2017, 99-100.

¹⁰⁵ *Photius* 2013, 334.

¹⁰⁶ *Soudas* 2001, 310; *Suda On Line: Byzantine Lexicography* : <https://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-cgi-bin/search.cgi>. pristup 12.7.2021.

¹⁰⁷ *Michael Psellus* 1838, 109.

¹⁰⁸ *Etymologicum Gudianum* 1818, 495.

¹⁰⁹ *Etymologicum Magnum* 1848, 1994.

¹¹⁰ *Eustathius* 2016, 349.

¹¹¹ *Eustathius* 2010, 346.

¹¹² *Scholia in Aristophanem* 1842, 136; Lane 1989, 51.

za rituale i prakse Sabazijeva kulta (*Schol. Ar. Av.* 874),¹¹³ te se također povezuju Sabazije i Dioniz (*Schol. Ar. Av.* 874 i *Schol. Ar. Lys* 388¹¹⁴).

Potrebno je spomenuti da je E. N. Lane u svojem korpusu *CCIS* III analizirao sve ove literarne izvore (osim Hiponakta, Vergilija i Plutarhovog *Aleksandrovog života*) koje je prije popisao u *CCIS* II, te ih je povezo s ostalim Sabazijevim spomenicima i rukama. Također je istaknuo literarne izvore kao najnepouzdanije jer odudaraju od ostalih informacija, često ponavljaju stavove starijih autora, te neki autori (primjerice Aristofan) pristupaju kultu s predrasudama,¹¹⁵ pa se može pretpostaviti da se nisu previše opterećivali s time je li istina ono što su napisali.¹¹⁶

2.2. Povijesni kontekst

Kao što smo vidjeli iz izvora, iako je Sabazijev kult doživio procvat u doba Rimskog Carstva (osobito u 3. stoljeću), njegovo je širenje po antičkom svijetu započelo puno prije rimske dominacije. Tako znamo da je kult bio prisutan u Ateni već u 5. stoljeću pr. Kr. (Aristofanove komedije). Iz Anatolije, koju mnogi smatraju Sabazijevom domovinom, najraniji dokazi kulta sežu u 4. stoljeće pr. Kr., a vidjeli smo da je u novijim istraživanjima lokaliteta Panskoye na Krimu pronađen skifos (Slika 11) posvećen Sabaziju u objektu koji se datira u 4. ili 3. stoljeće pr. Kr.¹¹⁷ Zatim tu je i natpis Atala III iz 2. stoljeća pr. Kr. (*CCIS* II, 27), koji spominje uspostavu Sabazijevog kulta u Pergamu, a iz istog su stoljeća i dokazi o Sabazijevom kultu u Sardu (*CCIS* II 30), na Teri (*CCIS* II 47), i krajem 2. stoljeća pr. Kr. u Pireju (*CCIS* II 51). Ulomak djela Valerija Maksima (1, 3, 3)¹¹⁸ svjedoči o postojanju kulta u Rimu, također u 2. stoljeću pr. Kr. U 1. stoljeću pr. Kr. kult je postojao na Rodu (*CCIS* II 46), u maloazijskom Tlosu (*CCIS* II 44a) i u Germaniji (vojni logor Dangstetten - *CCIS* I 49), a iz 1. stoljeća nakon Krista imamo daljnje dokaze o kultu iz Italije i Male Azije. Makrobije (*Sat.* 1, 18, 11)¹¹⁹ citira Aleksandra Polihistora iz 1. st. pr. Kr., pa bi to bio najraniji dokaz Sabazijevog kulta u Trakiji (uz stelu s posvetom i prikazom Zeusa Sabazija na konju - *CCIS*

¹¹³ *Ibid.*, 230; *Ibid.*, 52.

¹¹⁴ *Ibid.*, 253; *Ibid.*

¹¹⁵ C. Giuffrè Scibona smatra da je neke Grke, poput Aristofana, kod Sabazijevog kulta smetala njegova eshatološka soteriologija koja je suprotna grčkoj religioznosti (Giuffrè Scibona 1982, 554).

¹¹⁶ Lane 1989, 49-50.

¹¹⁷ Hannestad 2002, 148.

¹¹⁸ *Valerius Maximus* 2004, 14.

¹¹⁹ *Macrobius* 1969, 129-130.

II 45, ako vjerujemo da je iz Trakije). Kao što je spomenuto, najviše je spomenika datirano u 2.-3. stoljeće. Zasad najkasnije datirani Sabazijev spomenik bile bi freske iz Vibijine grobnice u Rimu, koja je datirana u 4. stoljeće kada je, kako je E. N. Lane istaknuo, štovanje Sabazija prestalo.¹²⁰ S obzirom na njihovu mobilnost i izvore koji nam dokazuju da su štovali Sabazija, možemo zaključiti da su vojnici¹²¹ imali ulogu u širenju Sabazijevog kulta, ali i trgovci, pomorci, robovi i druge skupine društva¹²² jer kao što smo vidjeli, dio lokaliteta na kojima su nađeni Sabazijevi spomenici bile su luke, trgovačka mjesta i mjesta na značajnim prometnim pravcima.

Dakle, spomenuto je da Aristofan u 5. stoljeću pr. Kr. Sabazija naziva frigijskim božanstvom (*Horai* fragm. 578).¹²³ Međutim, u to doba u Frigiji nema dokaza o postojanju ekvivalentnog božanstva.¹²⁴ Prije 4. stoljeća pr. Kr., najvažnije božanstvo anatolijskog panteona bila je Majka Božica. Međutim, od 3. stoljeća pr. Kr. anatolijskim su panteonom počela dominirati muška božanstva, od kojih je najvažniji bio Zeus koji se štovao s različitim epitetima i u različitim oblicima. Sabazije je originalno možda bio jedan od tih regionalnih epiteta anatolijskog Zeusa. Zbog velikog broja epiteta ne možemo točno znati jesu li se sva ta muška božanstva smatrala zasebnim božanstvima ili ako nisu, u kojoj su se mjeri poistovjećivala. L. Roller je zaključila da bi Sabazije mogao biti grčka percepcija¹²⁵ dominantnog muškog anatolijskog božanstva, kojeg su Grci kasnije povezali sa Zeusom.¹²⁶ Osim toga, zaključila je i da antički autori, poput Aristofana, možda nisu željeli reći da je Sabazije specifično iz Frigije, nego su željeli naglasiti njegovo istočnjačko podrijetlo, i njegov niži društveni status (tada su se „Istočnjaci“ u Ateni često smatrali robovima). Naime, Atenjani tog doba često nisu razlikovali Lidijce od Frigijaca, a kako je u Ateni bilo puno robova Frigijaca, postoji mogućnost da su sve osobe podrijetlom iz Anatolije nazivali

¹²⁰ Lane 1989, 55.

¹²¹ Dok je S. E. Johnson smatrao da su u širenju Sabazijeva kulta ključnu ulogu imali vojnici (Johnson 1984, 1585), M. Tačeva-Hitova je istaknula da u slučaju Trakije, širenje Sabazijevog kulta nije povezano s prisutnošću rimskih legionara (Tacheva-Hitova 1983, 181).

¹²² L. Roller je kao širitelje Sabazijeva kulta istaknula anatolske imigrante i robove (Roller 2001, 10).

¹²³ Halliwell 2015, 251-252.

¹²⁴ Roller 2001, 1.

¹²⁵ Primjerice, Sabazijeva se orijentalna odjeća možda grčkim i rimskim očima činila anatolijskom, ali ona nema paralela kod drugih anatolijskih bogova jer je to grčka kreacija koja se temeljila na aheменidskom prototipu. Prvi se puta sličan prikaz pojavio na grčkim vazama u 5. stoljeću pr. Kr., u prikazu aheменidskih perzijskih figura; u takvom su se „kostimu“ prikazivali i razni mitološki likovi koje su Grci smatrali „Istočnjacima“ (npr. Amazonke i Trojanac Paris). Grci su i Atisa prikazivali u gotovo identičnoj odjeći kao i Sabazija, te su i njega smatrali Frigijcem. Stoga prvi prikazi Sabazija u orijentalnoj odjeći vjerojatno ne potječu iz Anatolije, već je ovaj ikonografski tip importiran u Anatoliju u rano rimsko doba. Sabazije se, čini se, nije prikazivao u anatolijskoj umjetnosti, te mu je ikonografija stvorena kada mu se kult proširio na zapad (Roller 2001, 6).

¹²⁶ *Ibid.*, 4-5, 7.

Frigijcima.¹²⁷ Teoriju o transformaciji originalno frigijskog božanstva zastupao je već u 19. stoljeću F. Lenormant koji je smatrao da je postojala i originalna frigijska verzija mita o Sabaziju koja je helenizirana.¹²⁸ On je Sabazija (ali i Atisa) vidio kao vanjski i izvedeni oblik velikog frigijskog boga Papasa ili Bagæusa (*Bagaios*) koji se povezivao s božicom Ma.¹²⁹ I. Tassignon je također istaknula razliku između prvotnog anatolijskog božanstva Sabazija i njegovog kasnijeg razvoja, te je zaključila da pojavljivanje Zeusa u imenu Zeus Sabazije u anatolijskim natpisima, zapravo označava helenističkog Zeusa koji se nametnuo lokalnom anatolijskom bogu.¹³⁰ S. E. Johnson je također smatrao da je Sabazijev kult doživio promjene, odnosno da se Sabazije od prvotnog boga plodnosti transformirao u značajnije božanstvo, pa je logično da je u Maloj Aziji postao manifestacija Zeusa. Međutim, činjenica je da su i dalje najopskurnija pitanja koja se tiču Sabazija upravo njegovo podrijetlo, te detalji štovanja u Maloj Aziji.¹³¹

Dakle, jedno od glavnih i neodgovorenih pitanja o Sabaziju je pitanje njegovog podrijetla. Literarni izvori često ističu Sabazijevo strano podrijetlo. Kod Valerija Maksima (1, 3, 3)¹³² i Cicerona (*Leg.* 2, 15, 37)¹³³ saznajemo da Sabazije u Ateni i Rimu nije bio poželjno božanstvo među određenim skupinama ljudi. Prema Aristofanu (*Horai* fragm. 578¹³⁴; *Av.* 876¹³⁵), Strabonu (10, 3, 15),¹³⁶ *Orfičkim himnama* (br. 48),¹³⁷ Hezihiju (s.v. *Sabazios*)¹³⁸ i Eustatiju (*Il.* 1078, 20),¹³⁹ Sabazije je iz Frigije (Ciceron ga naziva azijskim bogom¹⁴⁰), dok je kod Makrobija (*Sat.* 1, 18, 11)¹⁴¹ i u komentarima Aristofanovih djela (*Schol. Ar. Vesp.* 9 i 12)¹⁴² trački Dioniz/Liber. Zanimljivo je da postoje poveznice između Frigijaca i Tračana. Najstariji podaci o Frigijcima u Anatoliji sežu u rano željezno doba (1200.-1000. pr. Kr.). Herodot je napisao da su Frigijci izvorno bili iz Makedonije, gdje su se zvali Brigijci

¹²⁷ *Ibid.*, 8.

¹²⁸ Mit kojeg donosi Klement Aleksandrijski, prema kojem su Zeus i Demetra roditelji Perzefone, nakon čega su Zeus i Perzefona također imali dijete, Lenormant je smatrao frigijskim, ali je istaknuo da su imena božanstava helenizirana. Također je smatrao da je u ovom mitu originalno ime Zeusa bilo Sabazije, dok je Demetra zapravo bila Kibela. Perzefonino se frigijsko ime nije sačuvalo (Lenormant 1875, 6-7).

¹²⁹ *Ibid.*, 4-5.

¹³⁰ Tassignon 1998, 207.

¹³¹ Johnson 1984, 1602, 1608.

¹³² *Valerius Maximus* 2004, 14.

¹³³ *Cicero* 1907, 445.

¹³⁴ Halliwell 2015, 251-252.

¹³⁵ *Aristophanes* 1853, 347.

¹³⁶ *Strabo* 1961, 105.

¹³⁷ *Orphic Hymns* 1824, 102-103.

¹³⁸ *Hesychius* 2005, 255; Lane 1989, 55.

¹³⁹ *Eustathius* 2010, 346.

¹⁴⁰ *Nat. D.* 3, 23 = *Cicero* 1907, 125-126.

¹⁴¹ *Macrobius* 1969, 129-130.

¹⁴² *Scholiam in Aristophanem* 1842, 136; Lane 1989, 51.

(*Briges*). Ime su promijenili nakon dolaska u Anatoliju (Hdt. 7, 73).¹⁴³ L. Roller je istaknula da je vjerojatno točno da su došli iz jugoistočne Europe, što dokazuje i njihov jezik. Naime, frigijski je jezik grana indoeuropske jezične skupine koja je bliska grčkom i tračkom jeziku (jer su ista grana indoeuropskih jezika). Također, frigijski je jezik različit od luvijskog i hetitskog, glavnih jezika srednjeg brončanog doba Anatolije, što sugerira da je došao naknadno ili da je nametnut, i to putem imigracije iz sjeverne Grčke ili Balkana. Tijekom arheoloških istraživanja Gordija (jedini do danas istražen frigijski lokalitet s kontinuitetom naseljavanja od brončanog do željeznog doba), u slojevima kasnog brončanog doba, pronađena je keramika koja se može povezati s keramikom balkanskih tračkih nalazišta. Dakle, keramika i lingvistički dokazi sugeriraju da su Frigijci u Anatoliju došli s Balkana tijekom ranog 1. tisućljeća pr. Kr. Potrebno je spomenuti da je riječ Frigijac grčka, te se ne javlja ni u jednom frigijskom tekstu.¹⁴⁴ Nakon propasti frigijske države, područje je bilo pod vlašću raznih osvajača, poput Perzijanaca, Makedonaca Aleksandra Velikog i Seleukida. Frigija je pod vlast Rimske Republike došla 133. god. pr. Kr., nakon što je pergamski kralj Atal III, pod čijim se kraljevstvom u to vrijeme nalazila i Frigija, oporučno ostavio svoje kraljevstvo Rimu. U rimsko je doba Frigija bila podijeljena između provincija Azije i Galacije.¹⁴⁵ Frigijski je panteon vjerojatno uključivao brojna božanstva, ali je samo jedno od njih bilo konstantno prikazivano u antropomorfnom obliku: žensko božanstvo Matar (frig. majka). Riječ Matar se javlja u više frigijskih natpisa, često s epitetima od kojih je jedan, *Kybeleia* (frig. planina), bio izvor za grčko ime božice: Kibela.¹⁴⁶

S temom podrijetla kulta je dakako povezano i pitanje podrijetla i značenja Sabazijevog imena. Najčešće verzije imena su grč. *Sabazios* i lat. *Sabazius*. Za Anatoliju je tipičan oblik imena *Saouazios*, što sugerira da je slovo b spirant, pa se ime vjerojatno ispravno izgovaralo *Sawazios*.¹⁴⁷ Neki istraživači su povezali Sabazijevo ime s latinskom riječju *sabacum* (fermentirano piće) i ilirskom riječju *sabaya* (pivo),¹⁴⁸ dok su drugi smatrali da ime dolazi od frigijskog teonima *Sabas*, pa čak i armenijske riječi *astvac* (bog).¹⁴⁹ I. Tassignon smatra da je Sabazijevo ime povezano s luvijskim jezikom i to s prefiksom *sawa-* ili *sawat-*, koji bi se mogao povezati s riječju *sawatar* (rog za piće).¹⁵⁰ Osobito je razrađena

¹⁴³ Herodot 2007, 566.

¹⁴⁴ Roller 2011, 560-562.

¹⁴⁵ Mitchell 2012, 1142.

¹⁴⁶ Roller 2011, 570.

¹⁴⁷ Fellmann 1981, 316.

¹⁴⁸ Johnson 1984, 1586.

¹⁴⁹ Gavrilović Vitas 2021, 78.

¹⁵⁰ Tassignon 1998, 202.

teorija o nastanku Sabazijeva imena od riječi *svoboda* o kojoj je pisao E. Lozovan. On je istaknuo da izravne poveznice između slavenskih i tračkog jezika nema, ali da je Sabazijevo ime u ranijoj fazi možda označavalo autoritet i slobodu.¹⁵¹ Prema još jednoj teoriji, Sabazije se u imenu i funkcijama podudara sa Sabom (*Sabos*), koji se smatrao praocem Sabinjana i Samničana, te je bio izumitelj vinogradarstva.¹⁵²

Sabazijev kult također pripada i skupini misterijskih kultova, o čemu nam svjedoče natpisi iz Pergama, Sarda i Ormeleja (*CCIS* II 27, 31, 43). Prema W. Burkertu, misterije su bile oblik osobne religije u kojima je važnu ulogu imalo spasenje putem bliskosti s božanstvom.¹⁵³ U misterijskim se kultovima poticalo individualno religiozno izražavanje. To se dakako razlikuje od „standardnih“ grčkih religijskih rituala u kojima je naglasak bio na javnom žrtvovanju i zajedničkim obrocima, čija je osnovna funkcija bila stvaranje i jačanje veza u zajednici. Ovo bi mogao biti i jedan od razloga zašto se na kultove poput Sabazijevog gledalo s neodobravanjem.¹⁵⁴ Važan element misterijskih kultova bila je i inicijacija.¹⁵⁵ Ako vjerujemo antičkim autorima Klementu Aleksandrijskom (*Protr.* 2, 14),¹⁵⁶ Arnobiju (*Adv. nat.* 5, 21)¹⁵⁷ i Firmiku Maternu (*Err. prof. rel.* 10),¹⁵⁸ u Sabazijevom je kultu ritual inicijacije uključivao provlačenje zmijske po tijelima iniciranih. Kao još jedan oblik osobne religije koja je činila pozadinu prakticiranja misterija, W. Burkert navodi praksu polaganja zavjeta, odnosno „votivnu religiju“, gdje pojedinci daju obećanja bogovima, te im nude „donacije“. Ova je praksa preživjela do danas, a postoji i u kršćanstvu.¹⁵⁹ Prema W. Burkertu, širenje tzv. „orijentalnih“ misterijskih religija dogodilo se prvenstveno kroz votivnu religiju.¹⁶⁰ U „orijentalnim“ je kultovima dimenzija života nakon smrti bila manje istaknuta, te je osnovni cilj bio izbjeći „katastrofe“ u ovom, zemaljskom životu. Primjerice, sudjelovanjem u misterijama štovatelji su se mogli očistiti od različitih djela (*menima*) iz prošlosti koja su izazivala bijes bogova, kao što spominje i Jamblich za Sabazijev kult (*Myst.* 3, 10)¹⁶¹.¹⁶² Kao tri osnovna oblika organizacije u praksi misterija, W. Burkert navodi putujućeg karizmatika, zatim svećenstvo vezano uz neko svetište, te zajednicu štovatelja koji formiraju „klub“

¹⁵¹ Lozovan 1999, 16-18.

¹⁵² Eisele 1909-1915, 240.

¹⁵³ Burkert 1987, 12.

¹⁵⁴ Roller 2001, 8-9.

¹⁵⁵ Berndt 2018, 151.

¹⁵⁶ *Clement of Alexandria* 1919, 35.

¹⁵⁷ *Arnobius* 1846, 227-228.

¹⁵⁸ *Firmicus Maternus* 1970, 66.

¹⁵⁹ Burkert 1987, 12.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 15.

¹⁶¹ *Iamblichus* 2003, 143.

¹⁶² Burkert 1987, 24-25.

(*thiasos*).¹⁶³ Kao što smo vidjeli u izvorima, zadnje dvije grupe su postojale i u Sabazijevom kultu. Što se tiče putujućih karizmatika, prema nekim bi stručnjacima to bili štovatelji Jupitera Sabazija koji su bili protjerani iz Rima i poslani „svojim kućama“ u ulomku djela Valerija Maksima.¹⁶⁴ Bitno je spomenuti i da misterijski kultovi nisu bili zatvoreni za druga božanstva, odnosno nije bilo neuobičajeno ni da se u svetištu jednog božanstva posveti statua drugog božanstva, te da im se položi zavjet, niti je bilo neuobičajeno da je jedna osoba svećenik više božanstava, što smo dakako vidjeli i iz Sabazijevih epigrafskih spomenika.¹⁶⁵ Kada su imperijalni dekreti iz 391./92. godine zabranili sve poganske kultove i kada je došlo do uništavanja poganskih svetišta, misterije su iznenada nestale. To se vjerojatno dogodilo zato što nisu imale čvrstu organizacijsku strukturu.¹⁶⁶ To je uostalom i E. N. Lane, proučavajući natpise, zaključio i za Sabazijev kult.¹⁶⁷ Kako knjige koje bi opisivale misterije nisu pronađene (smatralo se da misterije imaju „svetu priču“ - *hieros logos* - koja je možda bila zabilježena u knjizi), tri se tipa teksta najčešće uzimaju kao indirektni izvori o misterijama: gnostička/hermetistička literatura, magijski papiri i grčke romanse/fantazije (poput Apulejevog *Zlatnog magarca*).¹⁶⁸

¹⁶³ *Ibid.*, 31.

¹⁶⁴ Bickerman 2007, 602.

¹⁶⁵ Burkert 1987, 49.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 53.

¹⁶⁷ Lane 1989, 44.

¹⁶⁸ Burkert 1987, 66, 70.

2.3. Stanje istraživanja

Prva djela o antičkim brončanim rukama nastala su u 17. stoljeću. O brončanim je rukama tako prvi pisao Lorenzo Pignoria (Laurentius Pignorius) u svojoj knjizi *Magnae deum matris Idaeae et Attidis initia*, zatim isusovac Atanazije Kricher u djelu *Oedipus Aegyptiacus*, te nakon njih Giacomo Filippo Tomasini u prvoj raspravi koja se specifično ticala votivnih ruku: *Manus aeneae Cecropii votum referentis dilucidatio*. Iz 18. stoljeća možemo izdvojiti tri značajnija dijela koja su se bavila antičkim rukama: *L'antiquité expliquée et représentée en figures* Bernarda de Montfaucona, djelo Anne-Claude-Philippe de Tubières, comte de Caylusa *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques et romaines*, te djelo *Le Antichità di Ercolano* u 9 svezaka. Osim knjige *Museo Borbonico descritto ed illustrato* u 16 svezaka, u 19. se stoljeću javlja i djelo koje je dalo znanstveno usmjerenje proučavanju antičkih ruku, a to je studija Otta Jahna iz 1855. godine, *Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten* (u sklopu bavljenja pojavom praznovjerja, osvrnuo se i na brončane ruke, te na simbole koji se na njima pojavljuju koje je povezo s različitim božanstvima, pa i sa Sabazijem). Sljedeći autor koji se bavio votivnim rukama bio je Jakob Becker u djelu *Die Hedderheimer Votivhand* iz 1861. godine. On je uključio brončane ruke koje je popisao Jahn i dodao ruku iz Hedderneima (koja se veže uz kult Jupitera Dolihenskog).¹⁶⁹ Iako ne spominje ruke, kao dokaz interesa za Sabazijev kult u drugoj polovici 19. stoljeća, možemo izdvojiti članak Francois Lenormanta koji se bavi isključivo Sabazijem. On je Sabazija shvaćao kao frigijsko božanstvo koje je bilo preneseno u Trakiju, da bi ga tu Grci asimilirali s Dionizom. Otprilike 30 godina prije utjecajnog članka Franza Cumonta o povezanosti judaizma i Sabazijevog kulta, već u ovom članku možemo uočiti promišljanja o toj temi koja su se na početku temeljila prvenstveno na ulomku djela Valerija Maksima (1, 3, 3),¹⁷⁰ s time da je ovaj autor (za razliku od Cumonta) smatrao da dokazi za to nisu uvjerljivi.¹⁷¹ Također u drugoj polovici 19. stoljeća, Karl Diltthey je nastojao upotpuniti i proširiti podatke o antičkim rukama, dodavši još tri ruke u članku „Drei Votivhände aus Bronze“ (*AEMÖ* II, 1878. god.).¹⁷²

Dvadeseto stoljeće bilježi porast djela koja su se bavila Sabazijem, a njihov je broj kulminirao 1980-ih. Na samom početku 20. stoljeća izdano je djelo Fredericka Thomasa Elworthyja, *Horns of honour*, u kojem se autor između ostalog osvrnuo i na antičke brončane

¹⁶⁹ Mantuani 1914, 195-196.

¹⁷⁰ Valerius Maximus 2004, 14.

¹⁷¹ Lenormant 1875, 5-23.

¹⁷² Mantuani 1914, 196.

ruke. Osobito ga je zanimala tzv. gesta blagoslova, te je ruke s tom gestom nazvao panteističkim. Također je analizirao simbole na rukama, te je smatrao da su bile posvećene različitim božanstvima, poput Sabazija, Merkura, Serapisa itd.¹⁷³ Ovdje uočavamo stav, koji se javlja kod dijela starijih autora (primjerice i kod Jahna), da su simboli na Sabazijevim rukama vezani uz egipatsku mitologiju.¹⁷⁴ Sljedeće značajno djelo iz prve polovice 20. stoljeća, utjecajna je studija Christiana Blinkenberga, *Archäologische Studien* iz 1904. godine. U sklopu te studije („Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes“), autor je napravio katalog svih do tada poznatih, specifično Sabazijevih, ruku, te ih je s obzirom na prikaze podijelio na ruke bez atributa, ruke s češerom, sa zmijom, sa zmijom i češerom, te one s više atributa. Osim toga, analizirao je i pojedinačne simbole (attribute) koji se javljaju na rukama, te je opisao i druge Sabazijeve spomenike: reljefe i statuete. Smatrao je da ruke prikazuju ruku samog Sabazija koja blagoslivlja i pomaže svojim štovateljima. Bavio se i problemom datacije, te je smatrao da bi se sve Sabazijeve ruke i reljefi trebali datirati u 1. ili 2. stoljeće.¹⁷⁵ Još jedna značajna studija s početka 20. stoljeća, opširno je djelo Franza Cumonta iz 1911. godine, *The Oriental Religions in Roman Paganism*. Sabazijeve ruke ovdje nisu analizirane, ali je njegov kult ukratko opisan kao primjer sinkretizma jednog poganskog kulta i judaizma.¹⁷⁶ Nekoliko godina prije ovog dijela, F. Cumont je objavio članak „Les mystères de Sabazius et le judaïsme“, koji je utjecao na široko prihvaćanje postojanja veze između Sabazijevog kulta i judaizma među istraživačima, a to shvaćanje postoji i danas (iako je većina izvora na kojima je Cumont temeljio svoje stavove u međuvremenu dokazana kao vrlo upitna). Ovdje su i ruke uključene u teoriju povezanosti Sabazija i Židova; autor u članku pretpostavlja da je posvećivanje brončanih ruku bilo odavno dio rituala u „semitskim kultovima“, te iznosi mišljenje da je ta praksa ušla u Malu Aziju putem židovskih kolonija, gdje se počela vezati uz Sabazija koji se poistovjećivao s Jahvom.¹⁷⁷ Iz prve polovice 20. stoljeća potrebno je spomenuti i jedan značajni leksikon i enciklopediju u kojima je Sabazijev kult prilično detaljno obrađen, a to su Roscherov *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* i *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*¹⁷⁸. Oba djela sadrže stavove o podrijetlu Sabazija i njegovom imenu, popisuju mjesta šovanja

¹⁷³ Elworthy 1900, 194-271.

¹⁷⁴ I u novije vrijeme postoje istraživači, poput K. Džin i A. Masouda, koji također smatraju da postoje poveznice između Sabazijeva kulta i egipatskih božanstava (Masoud 2015, 43-46; Džin 2005, 348, 350).

¹⁷⁵ Blinkenberg 1904, 66-128.

¹⁷⁶ Cumont 1911, 63-65.

¹⁷⁷ Cumont 1906, 63-79.

¹⁷⁸ Sabazije i njegov kult su vrlo sažeto obrađeni i u *Novoj Paulyjevoj enciklopediji antike - Der Neue Pauly* (Takacs 2001, 1180-1182).

itd., a rukama se ukratko posvećuju u sklopu Sabazijevih prikaza u umjetnosti.¹⁷⁹ Sredinom 20. stoljeća, na Sabazijeve se ruke osvrnuo i Hans Peter L' Orange, u svom značajnom djelu *Studies On The Iconography Of Cosmic Kingship In The Ancient World*. On je smatrao da specifična gesta Sabazijevih ruku označava govor, odnosno da ruke simboliziraju Sabazijevu riječ.¹⁸⁰ U drugoj se polovici 20. stoljeća javljaju i djela koja se bave Sabazijevim kultom na određenom području. Kao primjere možemo navesti knjige Antonija Garcíje y Bellida, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine* i Giovanne Sotgiu, *Per la diffusione del culto di Sabazio: testimonianze dalla Sardegna*. Kako tada još nisu bile poznate Sabazijeve ruke na području Hispanije, Bellido je analizirao ostale spomenike koji se tiču Sabazijevog kulta na ovom području: brončane pločice iz Ampurija (inače ključne za interpretaciju ruku) i malu Sabazijevu brončanu bistu iz grada Elche, koja je možda bila dio ruke.¹⁸¹ Na području Sardinije je, između ostalih Sabazijevih spomenika, nađena i jedna brončana ruka (u Padriji). Osim analize simbola na toj ruci, G. Sotgiu komentira i funkciju ruku, te ih dijeli na votivne i kultne.¹⁸² Također, objavljivale su se i studije pojedinih Sabazijevih spomenika (s time da se one javljaju i ranije¹⁸³), poput one Veljka Paškvalina, koji je opisao brončanu ruku iz Sasa, a uz to je pisao i o karakteristikama i raširenosti Sabazijeva kulta.¹⁸⁴ Pregled poznatih Sabazijevih spomenika do 1960-ih, u sklopu opisa širenja Sabazijeva kulta, objavio je Charles Picard u članku „Sabazios, dieu thraco-phrygien“. Autor se složio sa spomenutim Cumontovim stavom o Židovima i Sabaziju, te je smatrao da je običaj posvećivanja ruku Sabaziju u Frigiji bio preuzet iz Sirije preko židovskih naseljenika u Anatoliji.¹⁸⁵

Kao što je spomenuto, 1980-ih je broj djela koja su se bavila Sabazijem naglo porastao, te su tada objavljeni i *CCIS* korpusi koji su i danas ključni za proučavanje Sabazijevog kulta. Osim već spomenutog djela G. Sotgiu o Sabazijevim spomenicima na Sardiniji, prije objave *CCIS* korpusa važno je spomenuti i članak Eugena N. Lanea „Towards a Definition of the Iconography of Sabazius“.¹⁸⁶ Iako se ne bavi isključivo rukama, važan je za proučavanje Sabazijeve ikonografije, te u njemu autor iznosi stavove koje je kasnije razradio i dopunio u svoja dva velika korpusa, *CCIS* II i *CCIS* III. U razdoblje prije *CCIS* korpusa spada i članak Rudolfa Fellmanna, „Der Sabazios-Kult“, koji piše općenito o

¹⁷⁹ Eisele 1909-1915, 232-264; Schaefer 1920, 1540-1551.

¹⁸⁰ L' Orange 1953, 184-187.

¹⁸¹ Garcíja y Bellido 1967, 73-81.

¹⁸² Sotgiu 1980, 11-13.

¹⁸³ Primjerice, Josip Mantuani 1914. godine piše o Sabazijevoj ruci iz Drnova u Sloveniji (192-215).

¹⁸⁴ Paškvalin 1960-1961, 203-209.

¹⁸⁵ Picard 1961, 146.

¹⁸⁶ Lane 1980, 9-33.

Sabazijevom kultu, dakle o imenu, podrijetlu, širenju i sadržaju kulta, te o Sabazijevim spomenicima, u koje dakako uključuje i ruke čije simbole analizira, i koje prema njemu upućuju na tajno, mistično štovanje Sabazija i na Sabazijeve misterije. Prema ovom autoru, brončane ruke prikazuju ruku Sabazija koji blagoslivlja, a prema funkciji ih dijeli na votivne i kultne.¹⁸⁷ Vrlo je utjecajno i djelo Margarite Tacheve-Hitove, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia*, a osobito autoričin stav o značenju tzv. geste blagoslova Sabazijevih ruku koju ona povezuje s držanjem češera (taj je stav primjerice preuzela u novije vrijeme Dilyana Boteva¹⁸⁸). Osim toga, djelo uključuje katalog Sabazijevih spomenika u Meziji i Trakiji, njihovu interpretaciju, analizu Sabazijeve ikonografije, te različite druge zaključke o kultu.¹⁸⁹ Godine 1983., pa zatim 1985. i 1989. godine, objavljena su tri ključna dijela za proučavanje Sabazijevog kulta: korpusi svih Sabazijevih spomenika - *CCIS (Corpus Cultus Iovis Sabazii)* I, II i III, čiji su autori Maarten J. Vermaseren (*CCIS I* koji sadrži opise i katalog ruku) i Eugen N. Lane (*CCIS II* koji sadrži opise i katalog ostalih Sabazijevih spomenika, te literarnih izvora, i *CCIS III: zaključci*). Između prva dva *CCIS*-a, 1984. godine, objavljen je i članak Shermana E. Johnsona „The present state of Sabazios research“ u kojem autor piše o rasprostranjenosti kulta, imenu i karakteristikama božanstva, literarnim izvorima, sinkretizmima, o Sabaziju u umjetnosti, aspektima kulta itd. Također je u zasebni podnaslov izdvojio i Sabazijeve ruke. Autor gestu Sabazijevih ruku povezuje s recitacijom svete formule (dakle, gesta bi imala veze s izgovorenom riječju), te ističe da Sabazijeve ruke označavaju božju moć spasenja.¹⁹⁰ Na kraju 20. stoljeća, javlja se članak s jedinstvenim pristupom simbolima na rukama, a to je članak Isabelle Tassignon, „Sabazios dans les panthéons des cités d’Asie Mineure“. U njemu autorica ističe da je Sabazijeva ikonografija odjek hetitskog mita o Illuyanki, sa djelomičnom adaptacijom grčkom načinu prikazivanja.¹⁹¹

Od početka 2000-ih, pa do danas, rastao je interes istraživača za Sabazijevim kultom. Početkom 2000-ih objavljen je članak Lynn Roller, „The Anatolian Cult of Sabazios“. Iako se ne bavi rukama, ovaj je članak važan doprinos proučavanju Sabazijeva kulta u Anatoliji koju većina istraživača smatra Sabazijevom domovinom. Autorica iznosi nekoliko zanimljivih zaključaka poput onog da je ikonografski tip „istočnjački“ odjevenog Sabazija importiran u Anatoliju u rano rimsko doba (dakle, nije nastao u Anatoliji).¹⁹² Osobito je važan članak Daniela Alonsa Campoya i Juana Pineda Reyesa, „Un nuevo documento de

¹⁸⁷ Fellmann 1981, 316-340.

¹⁸⁸ Boteva 2015, 151-152.

¹⁸⁹ Tacheva-Hitova 1983, 162-189.

¹⁹⁰ Johnson 1984, 1595-1598.

¹⁹¹ Tassignon 1998, 202.

¹⁹² Roller 2001, 1-10.

culto oriental en Carthago Nova: la mano sabazia de la isla de Escombreras“ jer je u njemu objavljena novopronađena Sabazijeva ruka koja dakako nije uključena u *CCIS I*.¹⁹³ Što se tiče novih nalaza vezanih uz Sabazija, potrebno je spomenuti još dva rada: članak Lise Hannestad, „Gods and Agriculture: Evidence from an Agrarian Settlement in the North-Western Crimea“, u kojem je analiziran trenutno najstariji pronađeni Sabazijev artefakt, skifos posvećen Sabaziju,¹⁹⁴ te članak Daniła A. Kostromičeva, „A Brooch from Tauric Chersonesos with a Dedication to Sabazius“, u kojem je analiziran jedan od najmlađih Sabazijevih artefakata, fibula s posvetom Sabaziju iz Hersoneza Tauričkog.¹⁹⁵ Kao što je spomenuto, većina istraživača smatra da Sabazije potječe iz Male Azije, odnosno Anatolije, još specifičnije iz Frigije, te da se od tamo kult širio na ostala područja. Dio istraživača želi istaknuti i trački utjecaj na Sabazijev kult, odnosno njegovu transformaciju pod tračkim utjecajem. Primjer bi bio već spomenuti rad M. Tacheve-Hitove iz 1980-ih, a u novije bi vrijeme to bio rad Ruje Popove, „The Cult of Sabazios in the Northern Black Sea – via Thrace?“. Autorica nastoji dokazati da je Sabazijev kult iz Trakije prešao na crnomorsko područje, pri čemu navodi različite spomenike koji bi tu tvrdnju trebali potkrijepiti, a jedan od spomenika je i brončana ruka iz Ekaterinoslava (crnomorsko područje) koju autorica smatra ikonografski sličnom s rukom iz Gradnitse (Trakija).¹⁹⁶ Iako se autori slažu da su postojala Sabazijeva svetišta (najčešće tamo gdje imamo veću koncentraciju Sabazijevih nalaza, iako ih neki autori vide i na mjestu pronalaska jednog artefakta vezanog uz Sabazija), uvijek ističu da ona još nisu pronađena, odnosno arheološki potvrđena. Iznimka bi bio članak skupine autora koji petrografski analizira ostatke navodnog Sabazijevog hrama datiranog u 2.-3. stoljeće, koji se nalazio na prostoru današnjeg bugarskog sela Porominova, na području rimske provincije Trakije.¹⁹⁷ Još se jedan jedinstveni pristup Sabazijevim rukama uočava u članku Matthewa J. Zdille, „The Hand of Sabazios: Evidence of Dupuytren’s Disease in Antiquity and the Origin of the Hand of Benediction“, koji u gesti blagoslova vidi bolest, tzv. Dupuytrenovu kontrakturu, čiji je simptom svijanje prstiju ruke.¹⁹⁸ Za detaljnu analizu tzv. *benedictio Latina*, važan je članak Susanne Berndt, „The hand gesture and symbols of Sabazios“. Autorica smatra da je gesta bila preuzeta kao simbol inicijacije u Sabazijeve misterije. U svojoj analizi simbola na rukama, većinu simbola interpretira kao vezu s

¹⁹³ Alonso Campoy i Pinedo Reyes 2003, 235-249.

¹⁹⁴ Hannestad 2002, 148.

¹⁹⁵ Kostromičev 2015, 391-396.

¹⁹⁶ Popova 2007, 492-499.

¹⁹⁷ Nenova, Vitov, Staikova, Staikova Alexandrova 2008, 116-117.

¹⁹⁸ Zdilla 2017, 403-410.

Podzemljem, te ih sve povezuje s ritualima inicijacije u Sabazijeve misterije.¹⁹⁹ Mogućnošću postojanja kasnorimskih grobova Sabazijevih štovatelja, bavili su se Nadežda Gavrilović Vitas (nekropola Slog - *Timacum Minus*) i Désiré C. Steures (nekropola u Nijmegenu).²⁰⁰ Naposljetku, potrebno je spomenuti i jedan od najnovijih radova koji se bavi i Sabazijem: knjigu N. Gavrilović Vitas iz 2021. godine, *Ex Asia et Syria: Oriental Religions in the Roman Central Balkans*. Osim općenitog dijela o Sabazijevom kultu na grčko rimskom području, autorica analizira i Sabazijeve spomenike, te kult na području centralnog Balkana.²⁰¹

Interes za proučavanje brončanih ruku koje se mogu pripisati Sabaziju na području današnje Republike Hrvatske, započinje u drugoj polovici 19. stoljeća sa Šimom Ljubićem i člankom iz 1879. godine u kojem opisuje brončane ruke iz Sotina (koju možemo pripisati Sabaziju, Slika 15)²⁰² i Vinkovaca, te s Josipom Brunšmidom i njegovim člankom iz 1914. godine, „Antikni figuralni bronsani predmeti u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu“, u kojem također opisuje ruku iz Sotina. Međutim, ni jedan od ove dvojice autora ruku iz Sotina nije pripisao Sabaziju, ali je J. Brunšmid izrazio mišljenje da je ova ruka imala apotropejsku funkciju.²⁰³ Ruku iz Sotina je uključio i C. Blinkenberg u svoj popis Sabazijevih ruku koji se nalazi u spomenutoj studiji iz 1904. godine.²⁰⁴ Nakon brončane ruke iz Sotina, sljedeći Sabazijev spomenik s hrvatskog povijesnog prostora, žrtvenik iz Nina posvećen Jupiteru Sabaziju Iiku (Prilog 2), prvi je spomenuo Mate Suić u svom članku u kojem je popisao tada novootkrivene natpise iz sjeverne Dalmacije.²⁰⁵ O kalupu s negativom prikaza Sabazija u edikuli iz Zadra (Slika 16), također je prvi pisao M. Suić. Međutim, on taj kalup nije pripisao Sabaziju, nego je smatrao da je to amulet s prikazom božanstva koje ima dominantno Serapisove atribute, ali uz prisutnost sinkretizma s kultovima Jupitera, Sabazija, Zeusa Amona i Eskulapa.²⁰⁶ Nenad Cambi je pak smatrao da su kod božanstva prikazanog na kalupu dominantniji Sabazijevi atributi, odnosno da bi se Serapisu mogli pripisati samo *kalathos* i orao u zabatu.²⁰⁷ S M. Suićem se složio Petar Selem koji je također zaključio da je na kalupu prikazan Serapis, ali je i on istaknuo postojanje sinkretizma s drugim

¹⁹⁹ Berndt 2018, 151-168.

²⁰⁰ Gavrilović Vitas 2018, 223-225; Steures 2004, 167-169.

Potrebno je spomenuti da je prije D. C. Steuresa grobove iz Kölna, Bonna i Trier (koji se prema prilogima mogu povezati s grobom iz Nijmegen) sa Sabazijevim kultom povezao već C. Blinkenberg (1904, 119-122).

²⁰¹ Gavrilović Vitas 2021, 77-91.

²⁰² Ruka je iste godine objavljena i u *AEMÖ*-u III (171, br. 6).

²⁰³ Brunšmid 1914, 244 br 95; Ljubić 1879, 108 pl. IV, 2.

²⁰⁴ Blinkenberg 1904, 71 br C 4.

²⁰⁵ Suić 1950-1951, 233-234.

²⁰⁶ Suić 1965, 98-100.

²⁰⁷ Cambi 1963-1965, 103.

božanstvima.²⁰⁸ Julijan Medini je skupio i opisao sve tada poznate Sabazijeve spomenike s područja provincije Dalmacije u svom članku iz 1980. godine, a to su zavjetni žrtvenik iz Nina, kalup iz Zadra, brončana ruka iz Domavije (područje današnje BiH), te je dodao i koštane igle (kojih je najviše pronađeno u Ninu) s glavom u obliku ruke kojoj je oko zapešća ovijena zmija. Što se tiče kalupa, ovaj je autor smatrao da, iako ima ikonografske elemente različitih božanstava, u cjelini dominiraju Sabazijevi atributi. Također, istaknuo je funkciju ovog kalupa u kultu: pomoću njega su se vjerojatno izrađivale pločice koje su nosili Sabazijevi svećenici. Što se tiče žrtvenika iz Nina posvećenog Jupiteru Sabaziju Iiku, Medini je smatrao da je Sabazijev kult u Nin došao iz Zadra, a kada je uvezen, sinkretizirao se s autohtonim Iikom.²⁰⁹ Iste je godine Petar Selem objavio spomenike Sabazijeva kulta u Panoniji, odnosno na hrvatskom dijelu rimske provincije Panonije, a to su brončane ruke iz Osijeka²¹⁰ i Sotina, te fragment posude također iz Osijeka (Slika 30), koja ima simbole slične onima na Sabazijevim rukama (možda tzv. zmijska posuda). Ove je dvije ruke opisao i S. E. Johnson u spomenutom članku iz 1984. godine.²¹¹ Osim što je analizirao sve simbole, P. Selem je istaknuo da ove ruke prikazuju ruku boga, te da gesta blagoslova simbolizira spasenje i odvraća zlo. Također je smatrao da postoje poveznice između Sabazijevog kulta i Židova, koje su možda bile vidljive i u Mursi, u kojoj je postojala židovska zajednica otprilike u isto vrijeme kada su datirani spomenuti Sabazijevi artefakti (3. stoljeće).²¹² Obje ruke iz Panonije, žrtvenik i kalup, nalaze se na popisu Sabazijevih spomenika u *CCIS* korpusima.²¹³ Posljednji Sabazijev spomenik s hrvatskog povijesnog prostora, brončana je ruka iz Pule (Slika 7), koju je prvi objavio Željko Ujčić 1996. godine.²¹⁴ Ovu je ruku u svoj katalog grčko-orijentalno-rimskih božanstava uključila Vesna Girardi Jurkić, u knjizi *Duhovna kultura antičke Istre* iz 2005. godine. Iz iste je godine i članak Kristine Džin „The Cult of Sabasius in Pula“. Obje autorice smatraju da je postojalo Sabazijevo svetište u Puli, a u članku K. Džin vidi se tendencija povezivanja Sabazijevog s egipatskim kultovima (konkretno s kultovima Jupitera Amona i Izide).²¹⁵ Naposljetku, potrebno je spomenuti katalog koji popisuje spomenike „orijentalnih“ kultova na području Republike Hrvatske:

²⁰⁸ Selem 1972, 54-57.

²⁰⁹ Medini 1980, 67-88.

²¹⁰ Ruku iz Osijeka prvi je objavio Mirko Bulat (1960, 8).

²¹¹ Johnson 1984, 1598.

²¹² Selem 1980, 250-257.

²¹³ Vermaseren 1983, 22-23 br. 53 i 54; Lane 1985, 27-28 br. 56, 41-42 br. 87.

²¹⁴ Ujčić 1996, 10-13.

²¹⁵ Girardi Jurkić 2005, 221-222; Džin 2005, 345-350.

ROMIC. U prvom volumenu ovog kataloga objavljeni su brončana ruka iz Pule, žrtvenik iz Nina i negativ kalupa iz Zadra, a u drugom brončane ruke iz Osijeka i Sotina.²¹⁶

Možemo općenito zaključiti da kada autori pišu o Sabazijevim rukama, najčešće pišu o nekoliko tema: o gesti *benedictio Latina*, funkciji ruku, te analiziraju svaki simbol zasebno, i najčešće ih povezuju s različitim božanstvima (sinkretizmi). To je dakako razumljivo jer nam ruke same po sebi druge informacije ni ne pružaju, s obzirom na to da se za većinu ne zna arheološki kontekst, a za dio se ne zna čak ni od kuda potječu niti kada se datiraju. Osim toga, što se tiče Sabazijevog kulta općenito, česte su teme podrijetlo (vječna rasprava o tome je li Sabazije frigijsko ili tračko božanstvo, pri čemu se većina autora opredijelila za frigijsku verziju), prakse (koje su spomenute kod antičkih autora) i širenje kulta, rasprava o tome tko su bili štovatelji na temelju epigrafskih spomenika, katkad i značenje i podrijetlo Sabazijevog imena, te mišljenje o postojanju ili ne postojanju veze između Sabazijevog kulta i Židova.

3. Obilježja Sabazijeva kulta

Iz epigrafskih spomenika saznajemo različite podatke o Sabazijevom kultu. Kao prvo, javljaju se različite lokalne verzije Sabazijeva imena, pa su tako primjerice verzije *Saouazios*, *Sauazios*, *Saoazios*, *Saazios* tipične za Anatoliju. Iako se Sabazije najčešće štovao privatno, u Pergamu je primjerice, u doba Atala III, imao službeni status. To se vidi iz natpisa koji je datiran u 135/4. god. pr. Kr. i koji spominje službeno uspostavljanje Sabazijeva kulta u Pergamu (*CCIS* II, 27). Zeus Sabazije je ovdje dobio svetište u sklopu hrama Atene Nikefor (u kojem je natpis i nađen), a imao je i nasljednog svećenika. Ovaj natpis spominje još jedan važan podatak: Sabazijev je kult bio kult predaka kraljice Stratonike, majke Atala III, koja je bila kapadokijska princeza, što bi moglo značiti da je i u Kapadokiji imao službeni status. Potrebno je spomenuti da se, za sada, uz Kapadokiju veže samo jedan Sabazijev spomenik: brončana ruka iz Cezareje (*CCIS* I 4), koja je jedna od tek dvije brončane ruke pronađene u Maloj Aziji.²¹⁷ Sabazijev je kult u Trakiji, kako je Lane istaknuo, imao djelomično službeni status. To se vidi iz natpisa Tita Flavija Dinisa iz 1. ili 2. stoljeća koji je bio rimski građanin,

²¹⁶ Vilogorac Brčić 2015, 163-169; Vilogorac Brčić 2018, 185-187.

²¹⁷ Lane 1989, 5.

visoki službenik, doživotni i nasljedni Sabazijev svećenik, te vrhovni svećenik provincijske zajednice (*CCIS II 11*).²¹⁸

Što se tiče štovatelja, u više se natpisa spominju svećenici; oni su dedikanti (primjerice, *CCIS II 1, 3, 11* iz Trakije, *CCIS II 30* i natpis s područja Dorylaiona²¹⁹ iz Male Azije, *CCIS II 48* s Dela), posvećeni su im nadgrobni natpisi (*CCIS II 44* iz Male Azije i *55* iz Arga), a na natpisu koji spominje uvođenje Sabazijevog kulta u grad Kulu zabilježen je cijeli kolegij Sabazijevih svećenika (*CCIS II 41*). Jedan je natpis (*CCIS II 44a*) posveta čovjeku koji je bio doživotni Sabazijev svećenik u Tlosu. Osim Sabazijevih svećenika, u Sabazijevom su kultu sudjelovali i svećenici drugih božanstava. Primjerice, u natpisu iz Ormeleja u Maloj Aziji, osim dva svećenika Zeusa Sabazija, na popisu iniciranih (*mystai*) u kult Zeusa Sabazija nalaze se i dva Hermova, te jedan Dionizov svećenik (*CCIS II 43*). Sabaziju je natpis posvetio i jedan hramski rob (*CCIS II 34* iz Lidije). E. N. Lane je istaknuo da se u natpisima primjećuje nedostatak ujednačenosti u nazivima službenika kulta, što upućuje na nedostatak centralne organizacije u Sabazijevom kultu. Natpis s Roda (*CCIS II, 46*) spominje da je Sabazijev svećenički kolegij (*Sabaziastai*) imao mjesečne službenike (*epimenioi*) i službenika nadglednika (*epistates*). Taj je naziv zabilježen i na ruci iz Ligurije (*CCIS I 28*): dedikant sebe naziva *epistateusas*. Osim toga, natpis iz Trakije (*CCIS II 12*) spominje četvoricu službenika (*epimeletai*).²²⁰ Sabazijasti se javljaju na još dva natpisa: oni posvećuju epitaf Atenjanki Ebuli na Teosu (*CCIS II 28*), a iz Pireja imamo popis njihovih članova (*CCIS II 51*). Svi se natpisi u kojima se spominju Sabazijasti datiraju u stoljeća prije Krista. Postoji još jedan natpis, iz Pirota (područje Serdike), koji prema jednom čitanju spominje skupinu Sabazijevih štovatelja (*thiasos Sebazianos*), a prema drugom ime Sebazijan (*CCIS II 6*). O natpisu se puno raspravljalo jer je božanstvo kojem je posvećen *Theos Hypsistos*, pa bi stoga upućivao na povezanost Sabazija i Židova.²²¹ Nakon pojedinaca i skupina vezanih izravno uz Sabazijev kult, sljedeća veća skupina dedikanata su vojne osobe. Tako primjerice kao dedikante imamo Julijana, umirovljenog pretorijanca (*CCIS II 4*), Aurelija Mestrijana, člana 2. legije *Parthica* (*CCIS II 5*), cijelu alu *equites singulares Augusti* (*CCIS II 57*) itd. Također, jedna je brončana ruka (*CCIS I 49*, Slika 2) pronađena u vojnom kontekstu: u rimskom vojnom logoru Dangstetten u Germaniji. Imamo i nekoliko primjera dedikanata s javnim funkcijama, poput fiskalnog službenika (*CCIS II 2*), člana lokalnog

²¹⁸ *Ibid.*, 39-40.

²¹⁹ Avram 2016, 96-97.

²²⁰ Lane 1989, 44.

²²¹ M. Tačeva-Hitova je među prvima posumnjala u čitanje *thiasos Sebazianos* i istaknula da je to ime Sebazijan (Tacheva-Hitova 1983, 197). E. N. Lane se također složio da je takvo čitanje (*thiasos Sebazianos*) vrlo upitno (Lane 1989, 51).

vijeća (*CCIS* II 16) i lokalnog službenika (*CCIS* II 20).²²² Iako Aristofan sugerira da Sabazija štiju žene (*Lys.* 387f),²²³ iz epigrafskih spomenika možemo uočiti da su dedikanti većinom muškarci. Sabaziju su spomenike posvetile tek četiri žene: Filotera (*CCIS* II 26 iz Male Azije), Attia Celerina (*CCIS* II 58 mramorna statua Fortune iz Italije), Servilia (*CCIS* II 63 iz Italije) i Mirtina (*CCIS* II 76 figura vepra s posvetom Sabaziju nepoznatog nalazišta). Ni jedan od ovih natpisa nije datiran u *CCIS* II. Osim spomenutih dedikantica, još dva natpisa iz Male Azije sugeriraju postojanje žena u Sabazijevom kultu. Grobna stela koju su Sabazijasti posvetili Eubuli iz Atene (*CCIS* II 28) sugerira da je Eubula možda bila dio kolegija Sabazijasta ili je bila u rodu s nekim iz tog kolegija.²²⁴ Drugi nam natpis donosi popis štovatelja (*mystai*) Zeusa Sabazija (*CCIS* II 43) u kojem su uz dva svećenika Zeusa Sabazija navedene i njihove supruge, jedine žene na popisu, što Lanea navodi na zaključak da su i one možda bile svećenice Sabazijevog kulta.²²⁵

Iako imena nisu siguran dokaz podrijetla štovatelja, potrebno je spomenuti da se javljaju imena različitog podrijetla. Tako primjerice imamo tračka (*CCIS* II 1, 3, 4, 5, 11, 12, 17, 22),²²⁶ grčka (*CCIS* II 2, 9),²²⁷ rimska/italska (*CCIS* II 14, 15, 73),²²⁸ anatolijska (*CCIS* II 16, 30, 53)²²⁹ i keltska imena (*CCIS* II 74),²³⁰ a natpis iz Pireja (*CCIS* II 51) spominje niz gradova iz kojih su pojedini Sabazijasti. Dedikanti su spomenike Sabaziju najčešće posvećivali u svoje ime ili u svoje ime i u ime svoje obitelji, ali imamo i slučajeve gdje oslobođenik²³¹ moli za bivšeg gospodara (*CCIS* II 32), vojnik za svog centuriona (*CCIS* II 71), *mystai* mole za grad Ormelej i za vlasnicu zemlje na kojoj žive (*CCIS* II 43) itd. E. N. Lane je komentirao i gramatiku natpisa, te je zaključio da je kvaliteta latinskog još lošija od kvalitete grčkog, što upućuje na to da Sabazijevi štovatelji nisu bili osobito obrazovani.²³²

Što se tiče hramova, svetišta ili općenito mjesta na kojima su se okupljali Sabazijevi štovatelji, iz natpisa možemo pretpostaviti da su se ona nalazila na Rodu, Teosu, u Pireju, a možda i na Cipru. Zatim, u Trakiji su Sabazijevi hramovi bili u Serdiki (*CCIS* II 1) i u Augusti Trajani (*CCIS* II 10). Prema mezijским natpisima (*CCIS* II 15 i 18), možda je

²²² Lane 1989, 2, 7-8, 42-45.

²²³ *Aristophanes* 1946, 41.

²²⁴ Lane 1989, 7.

²²⁵ *Ibid.*, 43.

²²⁶ Tacheva-Hitova 1983, 163 br. 3, 166 br. 8, 167 br. 10, 168 br. 11, 12, 170 br. 16, 181 br. 20.

²²⁷ *Ibid.*, 167 br. 9, 169 br. 13.

²²⁸ *Ibid.*, 162 br. 1, 164 br. 5; Picard 1962, 14.

²²⁹ Tacheva-Hitova 1983, 163 br. 4; Johnson 1970, 550.

²³⁰ Picard 1962, 16.

²³¹ Oslobođenik je možda bio i dedikant natpisa iz Enone (*CCIS* II 56), na što upućuje kognomen Eperast (Vilogorac Brčić 2015, 165). Osim njega, oslobođeničkog je podrijetla možda bio i Flavije Clemes (Parović-Pešikan 1990, 610) na natpisu iz Mezije (*CCIS* II 13).

²³² Lane 1989, 45-46.

postojalo zajedničko svetište Sabazija i Merkura na području Nikopola, a na Delu je možda postojala Sabazijeva kapela (arhitrav: *CCIS* II 48). U Egiptu se Sabazijev hram nalazio u Oksirinhu (*CCIS* II 50), a jedan natpis svjedoči i o hramu u Sardu (*CCIS* II 30). U Lidiji, u Sandalu, postojao je sveti gaj Sabazija i Artemide *Anaeitis*, uz koji se možda nalazio i hram (*CCIS* II 33). Sabazijev je hram vjerojatno postojao i u Kuli (*CCIS* II 41).²³³ U Rimu nas tri natpisa (*CCIS* II 58-60) upućuju na postojanje zajedničkog svetišta Sabazija i Celestis na obroncima Kapitolija,²³⁴ a o zajedničkom hramu Zeusa Sabazija i Atene svjedoči nam natpis iz Pergama (*CCIS* II 27). Dva natpisa iz Male Azije svjedoče o postojanju vjerojatno privatnih Sabazijevih svetišta, jednog na području Sakcilara (*CCIS* II 22), a drugog na području grada Menye (*CCIS* II 39).²³⁵

Iz natpisa također saznajemo i Sabazijeve epitete. Više se puta javljaju epiteti *kyrios* (*CCIS* II 1, 5, 12, 16) i *epekoos* (*CCIS* II 2, 4, 17), a na jednom se natpisu javlja i *kyrios epekoos* (*CCIS* II 7). Oba se epiteta javljaju i uz niz drugih božanstava. Svi su ovi natpisi iz Trakije ili Mezije, te su većina žrtvenici iz 3. stoljeća. Epitet *sanctus* se također javlja više puta (*CCIS* II 58, 60 i 71), i to u natpisima iz Italije. Na jednom se natpisu iz Rima, javlja i epitet *sanctus invictus* (*CCIS* II 59). Također se više puta Sabazije naziva *deus/theos* (*CCIS* II 2, 11 iz Trakije, 17 iz Mezije, 23, 33 iz Male Azije, 76 iz nepoznate provincije, 58, 60, 71 iz Italije, 74 iz Galije).²³⁶ Zatim se javljaju epiteta koji možda proizlaze iz imena mjesta, a to su *Athuparenos* (*CCIS* II 1 iz Trakije), *Arselenos/Arsilenos* (*CCIS* II 10 iz Trakije, 16 i 17 iz Mezije) i *Neaulites* (*CCIS* II 42 iz Male Azije). Osim toga, javlja se i epitet nepoznatog značenja *Pagisaranos* ili *Patisaranos* (*CCIS* II 23 iz Male Azije), te prema Laneu lokalni epitet *Iicus*,²³⁷ koji je kod hrvatskih istraživača objašnjen kao liburnsko božanstvo Iik²³⁸ (*CCIS* II 56 iz Nina, Prilog 2). Još se javljaju i epiteta *metrikos* (*CCIS* II 2 u Trakiji), *progonikos* (*CCIS* II 11 u Trakiji) i *paternus* (*CCIS* II 13 u Meziji). Bitno je spomenuti i da se na nešto više od pola natpisa Sabazije pojavljuje sa Zeusom ili Jupiterom, u sinkretiziranom obliku Zeus Sabazije ili Jupiter Sabazije. Na ostatku se natpisa pojavljuje samo Sabazijevo ime, katkad s epitetima. Sabazijevo se ime u sinkretiziranom obliku s Jupiterom/Zeusom, kao i bez tog sinkretizma javlja u različitim provincijama, odnosno ne možemo izdvojiti jedno

²³³ *Ibid.*, 46-47.

²³⁴ *Ibid.*, 20.

²³⁵ Roller 2001, 4.

²³⁶ Staro je shvaćanje bilo da se uz ime božanstva dodaje *deus/theos*, kada ono nije rimsko ili grčko, nego lokalni ekvivalent. Međutim, danas se takvo objašnjenje smatra upitnim, te fenomen ostaje neobjašnjen. Također, epitet *theos* je katkad istoznačan epitetu *kyrios* (Parker 2017, 134).

²³⁷ Lane 1989, 41.

²³⁸ Vilogorac Brčić 2015, 164.

specifično područje za koje bi jedna ili druga verzija bile karakteristične (obje se javljaju i u Maloj Aziji i u zapadnim provincijama). Osim Zeusa/Jupitera, uz Sabazija se na natpisima spominju (ali ne u sinkretiziranom obliku) i Hermo/Merkur, Meter Hipta, Artemida, Fortuna itd. Na srebrnoj pločici iz Vichyja (CCIS II 74) spominje se *Numen Augustus*, što bi mogla biti poveznica s carskim kultom. U natpisu iz Trakije, iz područja Auguste Trajane (CCIS II 11), koji se datira u 1. ili 2. stoljeće, vidimo da je Sabazijev svećenik bio i svećenik carskog kulta.²³⁹ Također, dva su spomenika iz 3. stoljeća posvećena Sabaziju i caru: votivna ploča postavljena za zdravlje cara Karakale i njegove majke s posvetom Jupiteru Sabaziju iz Dacije (CCIS II 20), te žrtvenik posvećen Sabaziju za siguran povratak cara Gordijana III iz Mezije (CCIS II 13).

Različite podatke o kulturnoj praksi u Sabazijevom kultu saznajemo i iz literarnih izvora. Kod Teofrasta (*Char.* 27, 8)²⁴⁰ vidimo da je postojala inicijacija u kult i svećenik koji ju je očito vršio, dok nam o važnosti glazbe i plesa svjedoče Aristofan (*Horai* fragm. 578²⁴¹; *Lys.* 387f²⁴²) i Jamblih (*Myst.* 3, 9 i 3, 10)²⁴³. Kod Aristofana (*Vesp.* 8-10),²⁴⁴ Sabazije se pojavljuje i u snovima štovatelja, što se može povezati i s nekoliko natpisa. Tako primjerice jedan dedikant posvećuje stelu Zeusu Sabaziju nakon sna (CCIS II 45, Slika 12), a drugi posvećuje natpis Fortuni i Jupiteru Sabaziju, također nakon sna (CCIS II 70). Osim toga, imamo i dva natpisa koja sugeriraju Sabazijeve proročke moći (CCIS III AD 1 i CCIS II 5). Sabazijeve noćne rituale spominju Ciceron (*Leg.* 2, 15, 37),²⁴⁵ Diodor Sicilski (4, 4)²⁴⁶ i Demosten (*De cor.* 259-60)^{247, 248} a rituale pročišćenja Jamblih (*Myst.* 3, 10)²⁴⁹ i Demosten. Većina istraživača smatra da je Demostenov opis rituala i procesija koje je pratio uzvik *evoi saboi*, zapravo opis Sabazijevih rituala i procesija. Demosten ističe da su se inicijacije odvijale noću, te da su oni koji će biti inicirani oblačili životinjske kože i prolazili kroz ritual pročišćenja koji je uključivao prekrivanje iniciranih zemljom ili glinom i mekinjama, nakon čega su se kupali. Po danu su se pak odvijale procesije po ulicama, u kojima su štovatelji na glavi nosili vijence od bilja. Demosten još dodaje da je Eshin (za kojeg sugerira da je imao

²³⁹ Tacheva-Hitova 1983, 174-175.

²⁴⁰ *Theophrastus* 2004, 144-147.

²⁴¹ Halliwell 2015, 251-252.

²⁴² *Aristophanes* 1924, 41.

²⁴³ *Iamblichus* 2003, 139, 143.

²⁴⁴ *Aristophanes* 1853, 183.

²⁴⁵ *Cicero* 1907, 445.

²⁴⁶ *Diodorus of Sicily* 1967, 349-350.

²⁴⁷ *Demosthenes* 1882, 192-195.

²⁴⁸ Kao što je Lane istaknuo (1989, 54), eventualni dokaz Sabazijevih noćnih rituala, osim ulomaka iz djela ovih antičkih autora, bile bi i dvije keramičke svjetiljke pronađene na Cipru (CCIS III A4 i A5).

²⁴⁹ *Iamblichus* 2003, 143.

neku istaknutiju ulogu u kultu, što znači da je možda bio i svećenik) u podignutim rukama držao zmije i vikao *evoe saboe*, te plesao uz uzvike *hyes attes*. Dakle, procesija je uključivala glazbenike i plesače, a na kraju su svi bili počašćeni juhom i kolačima. Čak i da se ovaj opis rituala odnosi na Sabazijev kult, ne možemo sa sigurnošću znati je li ovo doista stvarni opis Sabazijevih rituala ili Demosten pretjeruje kako bi ostavio snažniji dojam zbog retoričkog efekta.²⁵⁰ Jamblih je istaknuo da se u Sabazijevim ritualima moglo „očistiti“ od grijeha predaka (eng. *old blood guilt*).²⁵¹ Tu možda misli na tzv. *palaiā menimata*, što bi bila osveta kojom bogovi proganjaju potomke onih koji su zgriješili, odnosno onih koji su izazvali božji gnjev.²⁵² Na kultne radnje su se osvrnuli i Klement Aleksandrijski (*Protr.* 2, 14),²⁵³ Arnobije (*Adv. nat.* 5, 21),²⁵⁴ te Firmik Materno (*Err. prof. rel.* 10)²⁵⁵ koji spominju provlačenje zmije po tijelima Sabazijevih štovatelja.²⁵⁶ Što se tiče Sabazijevih svetišta, samo Makrobije (*Sat.* 1, 18, 11)²⁵⁷ spominje hram na brdu *Zilmissus* u Trakiji.²⁵⁸ Kao što je Lane uočio, kod Harpokrationa (s.v. *Saboi*),²⁵⁹ koji citira helenističke autore Mnasea i Amfitea, *Saboi* su štovatelji Dioniza (kao i kod Focija²⁶⁰), kod komentara Aristofanovih djela (*Schol. Ar. Vesp.* 9 i 12)²⁶¹ *saboi* su svećenici Sabazija (Dioniza) u Trakiji, a kod Sude (s.v. *Sabazios*)²⁶² su također štovatelji, ali i sveta mjesta.²⁶³

Dakle, najviše informacija o Sabazijevom kultu možemo otkriti iz epigrafskih spomenika. Oni spominju kultne službenike, štovatelje (imena različitog podrijetla, spol, zanimanja), kulturna mjesta, te Sabazijeve epitete. Iz njih također saznajemo da je Sabazije bio štovan privatno, ali i službeno. Literarni nam izvori također daju podatke o Sabazijevu kultu,

²⁵⁰ Roller 2001, 9.

²⁵¹ C. Giuffrè Scibona smatra da se u ovom Jamblihovom ulomku, koji spominje pročišćenje i odrješenje od grijeha predaka, vide elementi orfičke religioznosti (Giuffrè Scibona 1982, 555).

²⁵² Cumont 1906, 71. Tu je potrebno spomenuti da je Cumont ovaj podatak iskoristio kao jedan od svojih mnogobrojnih dokaza povezanosti Sabazijevog kulta i judaizma jer se koncept božje osvete potomcima onih koji su zgriješili (odgovornost koja se nasljeđuje) javlja i u judaizmu.

²⁵³ *Clement of Alexandria* 1919, 35.

²⁵⁴ *Arnobius* 1846, 227-228; Lane 1989, 59.

²⁵⁵ *Firmicus Maternus* 1970, 66.

²⁵⁶ Neki su autori, poput R. Fellmanna, taj ritual inicijacije shvaćali kao oblik svetog braka između štovatelja i Sabazija (Fellmann 1981, 318). S. E. Johnson je pak istaknuo da provlačenje zmije po tijelima štovatelja nije moralo značiti sveti brak, nego samo blagoslivljanje putem izravnog kontakta s bogom (Johnson 1970, 545).

²⁵⁷ *Macrobius* 1969, 129-130.

²⁵⁸ Ovu tvrdnju prema Laneu potvrđuje natpis iz Karanova (*CCIS* II, 10) koji spominje obnovu hrama 202. godine nove ere, ali se obnavljao stariji hram iz doba tračkih kraljeva, dakle iz razdoblja prije 46. god. (Lane 1989, 9). Prema Tačevoj, ovaj je natpis možda iz hrama nekog drugog božanstva, a ne nužno Zeusa Sabazija (Tacheva-Hitova 1983, 176).

²⁵⁹ *Harpokration* 1991, 232;

Harpokration On Line project: https://topostext.org/work.php?work_id=537. pristup 11.7.2021.

²⁶⁰ s.v. *Saboi* = *Photius* 2013, 334.

²⁶¹ *Scholia in Aristophanem* 1842, 136; Lane 1989, 51.

²⁶² *Soudas* 2001, 310; *Suda On Line: Byzantine Lexicography* : <https://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-cgi-bin/search.cgi>. pristup 12.7.2021.

²⁶³ Lane 1989, 3, 51, 56.

prvenstveno o mogućim kulturnim praksama, ali njihovu iščitavanju (osobito kasnijih, srednjovjekovnih izvora) moramo pristupiti osobito kritički jer, kao što je spomenuto, često nisu u skladu s ostalim spomenicima Sabazijeva kulta, te pristupaju kultu s predrasudama.²⁶⁴

4. *Benedictio Latina*, značenje i funkcija brončanih ruku

Postoji niz različitih interpretacija geste *benedictio Latina* u Sabazijevom kultu. Neke od predloženih su blagoslov, iscjeljenje, božja pomoć, zaštita, prikaz izgovorene riječi ili božanske moći, sveto trojstvo itd.²⁶⁵ Već je C. Blinkenberg zaključio da sve brončane ruke nisu imale istu funkciju; neke su bile votivni predmeti, a druge su se koristile u kulturnoj praksi. Također je među prvima istaknuo da su se neke brončane ruke vjerojatno nosile na štapu, s čime se i danas slaže većina istraživača.²⁶⁶ Prije Blinkenberga, O. Jahn je prvi pokušao objasniti gestu. On je smatrao da je *benedictio Latina* vezana uz zavjet, odnosno da su Sabazijeve ruke izraz zavjeta štovatelja. Neki su istraživači, poput Usenera, gestu shvaćali kao apotropejsku, ali je već C. Blinkenberg istaknuo da nemaju svi simboli na rukama apotropejsko značenje. Također, pitanje je zašto bi se apotropejski predmeti koristili kao votivni darovi. Zatim, neki su istraživači Sabazijeve ruke shvaćali kao ruke štovatelja, a prvi koji je izrazio mišljenje da bi to mogle biti ruke božanstva bio je K. Dilthey.²⁶⁷ C. Blinkenberg je zaključio da brončane ruke prikazuju Sabazijevu ruku koja blagoslivlja i pomaže,²⁶⁸ s time da su mogle imati i funkciju izlječenja (lijekovi kao „božje ruke“),²⁶⁹ te profilaktičku funkciju.²⁷⁰ Što se tiče same geste blagoslova, Blinkenberg je spomenuo da se od davnina vezala uz govornike, a bio je svjestan i da se javlja na grčkim vazama. Zato je zaključio da je Sabazijeva gesta možda potekla upravo od te profane, govorničke geste.²⁷¹ Nekoliko godina nakon Blinkenbergovog djela o Sabazijevim rukama, F. Cumont je u svojem

²⁶⁴ *Ibid.*, 49-50.

²⁶⁵ Berndt 2018, 152.

²⁶⁶ Blinkenberg 1904, 86.

²⁶⁷ *Ibid.*, 88-90.

²⁶⁸ T. Eisele se također složio s tvrdnjom da Sabazijeve ruke simboliziraju pomoć koju Sabazije pruža svojim štovateljima (Eisele 1909-1915, 242).

²⁶⁹ Ovaj je stav povezan s odlomkom iz Plutarhovog djela *Simpozij/Simpozijasti* (4, 1, 3), u kojem liječnik Erazistrat lijekove naziva „božjim rukama“ (*Plutarch* 1874, 294). Na ovaj su se odlomak iz Plutarha u tumačenju Sabazijevih ruku, nakon Blinkenberga, pozivali i J. Mantuani (1914, 200), te H. P. L' Orange (1953, 184).

²⁷⁰ Blinkenberg 1904, 101-102.

²⁷¹ *Ibid.*, 125-126.

članku, u kojem se bavio poveznicama između judaizma i Sabazijeva kulta, zaključio da praksa votivnih ruku vjerojatno potječe iz Sirije,²⁷² te da je posvećivanje ruku bilo dio rituala u „semitskim kultovima“. Također je zaključio da je ta praksa u Malu Aziju ušla putem židovskih kolonija, gdje se počela vezati uz Sabazija koji se poistovjećivao s Jahvom.²⁷³ S ovim se mišljenjem složio i C. Picard, a slično je mišljenje izrazio i V. Paškvalin, koji je istaknuo da ideja da ruka simbolizira božanstvo potječe iz semitskog kulturnog kruga, te da je možda nastala pod utjecajem izraelskog monoteizma koji je pak utjecao na religijska shvaćanja naroda Male Azije.²⁷⁴ J. Mantuani je također smatrao da su postojale različite namjene Sabazijevih ruku, a prikazi na njima nam mogu otkriti koja im je bila namjena. Osim toga, istaknuo je da *benedictio Latina* označava autoritet izgovorene riječi, te da brončane ruke prikazuju božju desnicu tijekom govora, inkantacije ili naredbe.²⁷⁵ W. O. E. Oesterley je gestu tumačio kao božansku trijadu, ali nije jasno koje bogove vidi u toj trijadi; možda Zeusa, Perzefonu i Sabazija ili Zagreja.²⁷⁶ D. Lusthaus je pak smatrao da su Sabazijeve ruke zapravo ruke svećenika, te da imaju kultnu funkciju ako nemaju natpise, a ako još imaju i simbole poput zmiје, guštera i kornjače, onda imaju i apotropejsku funkciju.²⁷⁷ Sredinom 20. stoljeća, o Sabaziju je pisao H. P. L' Orange koji je *benedictio Latina* povezao s govorništvo, te je istaknuo da ta gesta i kod kršćana i kod pogana simbolizira izgovorenu riječ, i vjerojatno je u Sabazijevu kultu pratila recitaciju svetih formula.²⁷⁸ Dakle, prema ovoj bi teoriji Sabazijeve ruke simbolizirale Sabazijevu riječ, pa *benedictio Latina* nije ni blagoslivljajuća niti apotropejska, nego je izraz izgovorene riječi, govora.²⁷⁹ V. Paškvalin je istaknuo da postoje tri osnovna tumačenja ruku koje se vežu uz božanstva (uz Sabazija, ali i druga božanstva poput Jupitera Dolihenskog i Jupitera Heliopolskog): prikazivale su ruke štovatelja, bile su zavjetni darovi božanstvima ili su se shvaćale kao ruke boga (*Manus Dei*) koje pružaju zaštitu, otklanjaju zlo i donose pomoć (Paškvalin se složio s posljednjim tumačenjem).²⁸⁰ Mogli bi dodati još jedno tumačenje, a to je da su se brončane ruke shvaćale kao božanstvo,

²⁷² S. Berndt smatra da su rimski vojnici možda preuzeli običaj stavljanja ruke na štap iz Male Azije ili Sirije, kada su one postale dio Rimske Republike (1. st. pr. Kr.). Ovu teoriju podržava i činjenica da druga dva kulta u kojima se javljaju ruke, kultovi Jupitera Dolihenskog i Jupitera Heliopolskog, isto potječu iz tog područja (Berndt 2018, 165). Slično je mišljenje izrazila i N. Gavrilović Vitas (Gavrilović Vitas 2021, 84).

²⁷³ Cumont 1906, 70.

²⁷⁴ Picard 1961, 146; Paškvalin 1960-1961, 206.

²⁷⁵ Mantuani 1914, 199, 201.

²⁷⁶ Oesterley 1935, 140-142; Berndt 2018, 152.

²⁷⁷ Lusthaus 1947, 170-173; Iglewska 2009, 225.

²⁷⁸ L' Orange 1953, 184-185.

²⁷⁹ *Ibid.*, 187.

²⁸⁰ Paškvalin 1960-1961, 206.

te da su bile zamjena za neki drugi prikaz boga (primjerice, za kultnu statuu).²⁸¹ U drugoj su se polovici 20. stoljeća uglavnom ponavljala već spomenuta mišljenja o gesti blagoslova i značenju ruku. Tako je P. Selem pisao da brončane ruke prikazuju ruku boga, Sabazija, te da je funkcija njihove geste spasenje i odvratanje zla,²⁸² R. Fellmann je smatrao da prikazuju Sabazijevu ruku koja blagoslivlja,²⁸³ dok je S. E. Johnson izrazio mišljenje da *benedictio Latina* sama po sebi nije gesta blagoslova, nego se možda veže uz recitaciju neke svete formule, a Sabazijeve ruke označavaju božju moć spasenja, te su se njima možda blagoslivljali štovatelji.²⁸⁴ M. Iglewska je istaknula da ako ove ruke označavaju Sabazijevu gestu putem koje on štiti, pomaže i blagoslivlja, onda imaju kulturni značaj, bez obzira gdje su se nalazile (na oltaru, na vrhu svećenikova štapa ili u niši svetišta).²⁸⁵ Drugačije mišljenje od spomenutih, imala je M. Tačeva-Hitova koja je smatrala da tri podignuta prsta Sabazijeve geste služe za držanje češera. Češer je, dakle, prvo bio temeljni, ključni simbol na rukama koji je označavao plodnost, ali je kasnije postao tek jedan od mnoštva simbola koji se pojavljuju na rukama.²⁸⁶ D. Boteva se složila s ovom teorijom, a kao primjere je navela brončane ruke iz *CCIS* I br. 40, 51, 74, 76 i 82. Autorica je još razradila ovu teoriju, povezavši Sabazijevu gestu s prikazima novoasirskih krilatih genija (koji drže češer sa svih pet prstiju). Zaključila je da iako podrijetlo geste nije novoasirsko, ona možda potječe iz sjeverne Sirije, te postoji mogućnost da je romanizirana.²⁸⁷ Prema I. Tassignon, *benedictio Latina* je u Sabazijevom kultu gesta dominacije ili autoriteta, te nema veze s govorom ili zaštitom. Prema ovoj teoriji, gesta simbolizira Sabazijevu dominaciju nad silama zla i autoritet koji je stekao nad svijetom nakon svog trijumfa (kao bog oluja nad čudovišnom zmijom/zmajem).²⁸⁸ S. Berndt smatra da je gesta bila preuzeta kao simbol inicijacije u Sabazijeve misterije, događaj koji je uključivao mistagoga kao učitelja ili instruktora; on je vodio štovatelje kroz proces inicijacije i davao upute.²⁸⁹ Također je istaknula da je *benedictio Latina* u Sabazijevom kultu označavala izgovorenu riječ, odnosno stečeno znanje tijekom inicijacije u Sabazijeve misterije, pa su onda Sabazijeve ruke možda bile simboli te inicijacije.²⁹⁰

²⁸¹ Džin 2005, 345.

²⁸² Selem 1980, 252.

²⁸³ Fellmann 1981, 323.

²⁸⁴ Johnson 1984, 1595-1596.

²⁸⁵ Iglewska 2009, 226.

²⁸⁶ Tačeva-Hitova 1983, 183.

²⁸⁷ Boteva 2015, 151-156.

²⁸⁸ Tassignon 1998, 196.

²⁸⁹ Berndt 2018, 158.

²⁹⁰ *Ibid.*, 165.

Što se tiče funkcije ruku, potrebno je spomenuti i kontekst nalaza pojedinih primjera. Od ruku za koje znamo uži kontekst, dvije su pronađene u svetištima (u Asklepijevom hramu u Ateni - *CCIS* I 5, i u Jupiterovom svetištu na Great St. Bernhardu - *CCIS* I 32), jedna u ostavi malih bronci (*CCIS* I 28, iz Vada Sabatije), a dvije brončane ruke iz Pompeja su nađene u kući (možda u kućnom svetištu) zajedno s dvije tzv. zmijske posude (*CCIS* I 14 i 15). Sakralni kontekst možda ima i brončana ruka iz Pule (Slika 7), koja je pronađena na forumu u građevini koja je možda bila hram.²⁹¹ Ruka iz Hispanije pronađena je u podvodnim istraživanjima potonulih brodova,²⁹² a ruka iz Ravazda u rimskoj vili (*CCIS* I 55). Širi kontekst imamo zabilježen primjerice za ruku koja je pronađena u rimskom selu blizu Rumsta (*CCIS* I 45), zatim jedna je ruka pronađena u rimskom logoru Dangstetten (*CCIS* I 49), a ruka iz Nevioduna je pronađena na polju, gdje se prema J. Mantuaniju možda nalazila rimska kuća (u čijem se kućnom svetištu ruka možda nalazila)²⁹³. Možemo zaključiti da su ruke pronađene u Asklepijevom i Jupiterovom svetištu (možda i ruka iz Pule) vjerojatno bile zavjetni darovi. Uostalom, u Asklepijevom je hramu u Ateni postojao običaj prilaganja anatomskih votiva.²⁹⁴ Za ostale ruke ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su se nalazile u svetištu, ali su istraživači skloni mišljenju da su većinom bile smještene u privatnim, kućnim svetištima. Nekoliko Sabazijevih ruku ima natpise: spomenuta ruka iz Asklepijevog hrama u Ateni (*CCIS* I 5), ruka iz Herkulaneja (*CCIS* I 12), zatim ruka iz Vada Sabatije (*CCIS* I 28), te jedna ruka s nepoznatog nalazišta (*CCIS* I 76). Posveta Sabaziju je istaknuta na tri od ove četiri ruke (na ruci iz Herkulaneja je samo ime dedikanta)²⁹⁵. Uz to, tri od ove četiri ruke nemaju nikakve prikaze, odnosno simbole (samo ih ruka br. 76 ima, s time da se na ruci br. 28 mogu nazrijeti izbočine, pa su simboli možda bili prisutni). Predmeti s posvetnim natpisima božanstvima često se smatraju zavjetnim darovima. Međutim, dvije (*CCIS* I 12 i 76, Slike 17 i 18) od četiri spomenute brončane ruke s natpisima imaju i perforacije na zapešću. Zbog te bi se činjenice mogle ubrojiti i u kultne ruke, odnosno u one koje su se u kulturnim radnjama nosile na štapu ili, kako je prikazano na pločici iz Ampurija (*CCIS* II 85, Slika 3), one koje su se (također na štapovima) nalazile oko žrtvenika.

Kao što je spomenuto, *benedictio Latina* se u antici nije povezivala isključivo sa Sabazijevim kultom. Javlja se i na grčkim vazama, gdje su s njom prikazani ljudi i bogovi, te ovisno o kontekstu, ima različito značenje. Tako je primjerice mogla označavati brojanje,

²⁹¹ Ujčić 1996, 10-13.

²⁹² Alonso Campoy i Pinedo Reyes 2003, 235-249.

²⁹³ Mantuani 1914, 214.

²⁹⁴ Schörner 2015, 400.

²⁹⁵ To bi moglo biti ime oslobođenika, ako natpis *N. Egnatius C. L. Anavos* razriješimo kao *Numerius Egnatius Caji Libertus Anavos* (Roux i Barré 1841, 102).

otklanjanje zla, pokazivanje itd. Od božanstava, s gestom se blagoslova na vazama najčešće prikazivao Hermo, a osim njega i Atena, Hefest, satiri i menade.²⁹⁶ Tijekom helenizma i rimskog doba, često je označavala vođenje (eng. *guiding*) i govor (eng. *speech*). *Benedictio Latina* spominju dva, možda i tri pisana izvora. Kvintilijan možda spominje ovu gestu u svom djelu iz 1. stoljeća, *Institutio Oratoria* (11, 3, 92–104),²⁹⁷ u kojem opisuje geste rimskog govornika. Sljedeći je izvor Apulejevo djelo *Metamorfoze* iz 2. stoljeća, u kojem gestu koristi Telifron prije nego što započne svoj govor (*Met.* 2, 21).²⁹⁸ Isto značenje gesta ima i u Fulgencijevom djelu iz 5./6. stoljeća, *Virgiliana continentia* (143).²⁹⁹ Dakle, možemo zaključiti da se u ovim izvorima *benedictio Latina* veže uz govor. Ona je kasnije, u kršćanstvu, promijenila značenje i postala znak blagoslivljanja, gdje tri uzdignuta prsta označavaju Sv. Trojstvo.³⁰⁰

Osim sa Sabazijevim, *benedictio Latina* se može povezati i s drugim misterijskim kultovima. S. Berndt navodi tri primjera. Prvi bi primjer bio krater iz 2. stoljeća posvećen Mitri, iz mitreja u Mainzu, na kojem je jedna reljefna figura prikazana s ovom gestom. Sljedeći bi primjer bio mramorni helenistički reljef, vjerojatno iz Halikarnasa, na kojem su dvije od šest žena prikazane s gestom blagoslova. Ovdje je možda prikazana inicijacija, Demetrine svećenice koje vrše kultne rituale ili pak Tezmoforija. Posljednji bi primjer bila apulijska hidrija s prikazom eleuzinskog mita. Demetra je prikazana s gestom blagoslova koju je usmjerila prema ženi koja pred njom kleči (interpretirana kao Metaneira). Scena vjerojatno prikazuje trenutak kad Demetra Metaneiri objašnjava pripremu kikeona (*kykeon*), pića koje se ispijalo u eleuzinskim ritualima. Prema S. Berndt, sva tri primjera dokazuju povezanost *benedictio Latina* i rituala inicijacije.³⁰¹

Figure Sabazija, koje se katkad pojavljuju na brončanim rukama, gotovo uvijek imaju obje ruke podignute, i to možda u položaju *benedictio Latina* (većina ih je vrlo oštećena, pa se ne može točno utvrditi položaj prstiju). Prema *CCIS* I, figure s rukama u položaju *benedictio Latina* nalaze se na rukama br. 13, 14, 15, 29 i 92. Položaj blagoslova se javlja i kod figura Sabazija koje su možda bile dio ruku (*CCIS* I 36, 43, 80 i 87).³⁰² Dakle, prema

²⁹⁶ Berndt 2018, 156.

²⁹⁷ *Quintilian* 1922, 293-299.

²⁹⁸ *Apuleius* 1924, 81.

²⁹⁹ *Fulgentius* 1898, 86.

³⁰⁰ Berndt 2018, 157.

³⁰¹ *Ibid.*, 158-160.

³⁰² Osim kod figura br. 80 i 87 (i vjerojatno 43), kod ostalih figura koje nisu nađene uz ruke, kao i kod onih koje su dio ruku, čini se da lijeva ruka ipak nije u položaju *benedictio Latina*. Osobito kod figura br. 13, 14 i 92 kažiprst djeluje istaknuto, te su vidljiva tri svinuta prsta, a ne dva. To bi se možda moglo povezati s položajem lijeve ruke brončane figure Sabazija iz Galije (*CCIS* II 86) koja također ima istaknut kažiprst (s time da je

CCIS I sve ove figure imaju obje ruke u položaju blagoslova (osim ruke br. 29 gdje Sabazije u desnoj ruci drži češer i ruke br. 92 kojoj nedostaje desna ruka). Iako nije bila dio ruke, brončana statueta Sabazija iz Gorsija također drži desnu ruku u položaju blagoslova (CCIS II 88). U Uvodu su spomenuti i reljefi s prikazom Sabazija na kojima se javljaju ruke u položaju *benedictio Latina*. To su prvenstveno brončane pločice iz Ampurija (CCIS II 85, Slika 3), koje su nađene u dječjem grobu, i koje su vjerojatno bile obloga drvenoj kutiji.³⁰³ Na jednoj je pločici (nađene su dvije, ali su vjerojatno postojale tri) prikazan Sabazije i niz drugih simbola, dok je na drugoj prikazan jedan od Dioskura. Dvije desnice s gestom blagoslova, postavljene na štapove, prikazane su na žrtveniku desno od Sabazija koji također drži desnicu u položaju blagoslova. Drugi je primjer brončana pločica iz Rima (CCIS II 80, Slika 4). Ovdje je Sabazije prikazan u edikuli, također među mnoštvom simbola, te u lijevoj ruci drži štap (žezlo) koji na vrhu ima ruku s gestom blagoslova. Isti štap u lijevoj ruci drži i Sabazije prikazan na mramornoj ploči s područja Tomisa (CCIS II 78, Slika 5), te Luna/Selena koja je prikazana u zabatu edikule u kojoj se nalazi Sabazije, na brončanoj pločici iz Makedonije ili Epira (CCIS II 79a, Slika 6). Takav štap, prema M. Tačevoj-Hitovoj, Sabazije drži u lijevoj ruci³⁰⁴ i na kamenoj reljefnoj steli iz Plovdiva, koju je Lane svrstao u upitne prikaze, te istaknuo da božanstvo (nije ga imenovao) u ruci drži tirs (CCIS II D3). Na freski iz Vibijine grobnice koja se nalazi u Rimu,³⁰⁵ na kojoj *Angelus bonus* vodi Vibiju na gozbu, jedna je osoba za stolom prikazana s gestom blagoslova, ali je pitanje ima li u ovom slučaju gesta veze sa Sabazijem (CCIS II 65).

Možemo zaključiti da su ruke prvenstveno mogle biti votivne ili kultne. Votivne su zasigurno bile one koje su imale zapisanu posvetu Sabaziju, dok se kulturnim rukama najčešće smatraju one koje su imale perforacije koje se pak smatraju dokazom njihovog pričvršćivanja na štapove i nošenja u kulturnim radnjama. U posljednju bi kategoriju mogli ubrojiti i primjerice ruke na postolju, koje su mogle stajati u niši svetišta ili na oltaru. Međutim, spomenuto je da kod nekih primjera dolazi do poklapanja ovih dviju funkcija, te općenito,

preciznije izrađena od spomenutih figura), i koja je možda držala štap. Dakako, s obzirom da su figure malih dimenzija, možda je došlo do pogreške i doista je bila namjera prikazati obje ruke u položaju blagoslova.

³⁰³ García y Bellido 1967, 74.

³⁰⁴ Tacheva-Hitova 1983, 170 br. 17.

³⁰⁵ O grobnici Vibije i njezinog muža Vincentija (iako je on prikazan na samo jednoj od četiri freske) koji je bio Sabazijev svećenik, pisali su mnogi istraživači. Grobnica, odnosno akrosolij, nalazi se u sklopu Pretekstatovih katakombi u Rimu, u kojima su pronađeni i ranokršćanski ukopi. Neki su (poput Cumonta) u Vibijinoj grobnici vidjeli poveznicu između Sabazija i judaizma. F. Cumont je smatrao da freske u ovoj grobnici prikazuju vjerovanja židovsko-poganske zajednice koja je štovala Sabazija koji se asimilirao s Jahvom (Cumont 1906, 73-78). Međutim, ima i drugačijih mišljenja, pa tako F. M. Simón smatra da se u grobnici javljaju elementi grčke i keltsko-germanske (*Aera Cura/Erecura*) mitologije, mistična komponenta Sabazijevog kulta i kršćanski utjecaj (Simón 2018, 233).

točnu funkciju većine ruku ne možemo sa sigurnošću utvrditi. Ne znamo jesu li ruke možda imale istaknutiju funkciju u privatnom štovanju ili pak u javnom štovanju u Sabazijevim svetištima i hramovima, s obzirom na to da Sabazijevi hramovi i svetišta nisu arheološki potvrđeni (u sklopu mogućeg Sabazijevog hrama iz Porominova ruke nisu pronađene). Također, ne znamo koje je točno značenje geste *benedictio Latina* u Sabazijevom kultu. Predložena su različita tumačenja poput blagoslivljanja, božje pomoći, izlječenja, simbola inicijacije u misterije itd. Iz djela antičkih autora saznajemo da se gesta vezala uz govornike, iz čega se zaključilo da je možda označavala izgovorenu riječ, Sabazijevu riječ, izgovaranje svetih formula u kultu itd. Osim toga, spomenuto je i da se pojavljuje na grčkim vazama gdje može imati različita značenja, kao i na spomenicima drugih misterijskih kultova.

5. Simboli na brončanim rukama

Većina istraživača simbole na rukama analizira zasebno, te pretpostavlja njihovo značenje u Sabazijevom kultu i u razdoblju antike općenito. Najčešće ih objašnjavaju kao ktonične ili apotropejske simbole, simbole plodnosti, regeneracije i slično, te ih povezuju s različitim božanstvima. Na nekim se rukama pojavljuju prikazi za koje se ne može točno utvrditi što prikazuju, neke je teško objasniti, a većina može imati više od jednog značenja.

Kod I. Tassignon možemo primijetiti drugačije viđenje simbola na rukama od većine istraživača. Ona smatra da se ti prikazi mogu povezati s hetitskim mitom o zmiji/zmaju Illuyanki, te ih je tako i nastojala objasniti, kao dio jedne cjeline (mita). Ovim su mitom Hetiti slavili pobjedu boga oluja nad spomenutom zmijom, čime je zemlji vraćen prosperitet.³⁰⁶ Postojale su dvije verzije ovog mita. Prva, starija, bi se mogla povezati sa Sabazijem. U toj verziji, u prvoj borbi boga oluja i zmaja, pobijedio je zmaj koji je zatočio podzemne vode. U ovoj je verziji mita zmaj opisan kao čudovište koje živi u rupi, kao ktonično biće (za razliku od druge verzije mita gdje je morsko čudovište).³⁰⁷ Poraženog su boga napustili svi osim njegove kćeri Inare koja je udružila snage sa smrtnikom Hupasiyom. Oni su organizirali banket i tako namamili zmaja (koji je došao sa svojim potomcima) da

³⁰⁶ Tassignon 1998, 194.

³⁰⁷ U drugoj verziji mita radnja se zbiva blizu mora, i priča započinje pobjedom zmije koja je ukrala oči i srce boga oluja. Bog se zatim udružio sa smrtnicom, s kojom je kasnije imao sina. Taj se sin oženio za kćer zmije, te je vratio ocu organe. Ova se verzija mita o Illuyanki najčešće povezuje s mitom o Jazonu i Medeji ili mitom o Zeusu protiv Tifona (*Ibid.*, 197).

izađe iz svoje rupe, te su ga opili. Tada je Hupasiya ulovio zmaja užetom (ili bičem u nekim prijevodima), a bog oluja ga je ubio. Tim je činom vraćena kozmička ravnoteža jer su oslobođene podzemne vode, čime je osigurana plodnost zemlje. Nakon toga, Inara je Hupasiyu smjestila u kuću na stijeni, te mu je zabranila da gleda kroz prozor kako ne bi ugledao svoju ženu i djecu, zbog čega bi postao nostalgičan, odnosno želio bi se vratiti kući. Međutim, Hupasiya je prekršio tu božju zapovijed, zbog čega je vjerojatno bio kažnjen (ne znamo što se dalje dogodilo jer nedostaje tekst).³⁰⁸ Na temelju ovog mita, I. Tassignon je zaključila da je zmija na Sabazijevim rukama negativan simbol, odnosno da je to Illuyanka. Herno je Hupasiya, a žaba i gušter čudovišta (potomke zmaja). Posude i kruhove/kolače, povezala je s gozbom koja je postavljena kako bi zmaj izašao iz svog brloga. S gozbom bi se mogli povezati i glazbeni instrumenti (iako u mitu nije izravno rečeno da je na gozbi bilo glazbe). Prikaz žene i djeteta u kaverni/luneti autorica objašnjava kao viziju Hupasiye koji s prozora kuće vidi svoju ženu i djecu. Orao na munji bi mogao simbolizirati boga oluje, s obzirom na to da na kapadokijskim pečatima u ruci drži plamenu munju. Češer autorica objašnjava kao simbol plodnosti.³⁰⁹ Također je istaknula da su neki ikonografski elementi neobjašnjivi, poput kukaca, nekih posuda i biljaka. Dakle, prema I. Tassignon Sabazijeva je ikonografija odjek prve verzije mita o Illuyanki, premda sa djelomičnom prilagodbom grčkom načinu prikazivanja. Autorica je zaključila da je Sabazije zapravo nasljednik boga oluja.³¹⁰

³⁰⁸ *Ibid.*, 195-196.

³⁰⁹ *Ibid.*, 198-200.

³¹⁰ *Ibid.*, 201-202.

5.1. Zmija

Najčešće prikazani simbol na Sabazijevim rukama je zmija. Kao što smo vidjeli, zmiju su sa Sabazijem povezivali i neki antički autori. Prema Teofrastu (*Char.* 16, 4),³¹¹ praznovjerni čovjek zaziva Sabazija kada ugleda crvenkasto smeđu zmiju (*pareias*). Istu vrstu zmija, koje je u rukama držao Eshin u procesijama koje su možda bile u čast Sabazija, spominje i Demosten (*De cor.* 259-60).³¹² Klement Aleksandrijski (*Protr.* 2, 14),³¹³ Arnobije (*Adv. nat.* 5, 21)³¹⁴ i Firmik Materno (*Err. prof. rel.* 10)³¹⁵ spominju provlačenje zmije po tijelima Sabazijevih štovatelja. Artemidor je istaknuo da je zmija bila životinja posvećena Zeusu Sabaziju (*Oneir.* 2, 13).³¹⁶ Kod Hiponakta (fragm. 28),³¹⁷ ako doista spominje Sabazija, također imamo motiv zmije. Moderni ju autori povezuju sa stvaralačkom moći prirode,³¹⁸ s plodnošću i liječništvom, ističu njezinu apotropejsku i proročku funkciju, te ju povezuju sa zagrobnim životom i dušama umrlih.³¹⁹ Prema nekim je autorima u ritualu simbolizirala samog Sabazija,³²⁰ ili pak simbol života,³²¹ vezu s besmrtnošću,³²² drugi su smatrali da ima ktonično-vegetativni karakter (kao i kornjača, gušter i kukac),³²³ da je simbol godišnjeg obnavljanja (kao i žaba, gušter i kornjača)³²⁴ itd. S. Berndt je primijetila da se na rukama javljaju dva tipa zmije: jedna koja je najčešće veća, često prikazana s krijestom i/ili bradom, i koja bi mogla biti mitološki lik, te druga, manja, koja možda prikazuje stvarnu vrstu koja se ne može utvrditi. Možda je ta manja zmija, crveno smeđa vrsta (*pareias*) koju spominju Teofrast i Demosten, te se možda koristila u kulturnim ritualima.³²⁵ Zmija je prikazana na većini ruku (preko 70), što ju čini najčešće prikazanim simbolom na rukama. Nakon nje, najčešće prikazani simboli na rukama su gušter, kornjača, žaba i češer, koji se nalaze na preko 50 ruku. Na najviše je primjera prikazana samo jedna zmija, s time da je na nešto manje od 20 ruku prikazano više zmija, najčešće dvije, od kojih je jedna veća (najčešće omotana oko zapešća), a druga manja. Kod Sabazijevih spomenika koji nisu ruke, zmija je u

³¹¹ *Theophrastus* 2004, 110-113.

³¹² *Demosthenes* 1882, 192-195.

³¹³ *Clement of Alexandria* 1919, 35.

³¹⁴ *Arnobius* 1846, 227-228; Lane 1989, 59.

³¹⁵ *Firmicus Maternus* 1970, 66.

³¹⁶ *Artemidorus* 2012, 179.

³¹⁷ Taillardat 1997, 210-213.

³¹⁸ Eisele 1909-1915, 256.

³¹⁹ Mantuani 1914, 208-209; Selem 1980, 252; Sotgiu 1980, 12.

³²⁰ Medini 1980, 71; Selem 1980, 252.

³²¹ Selem 1980, 252; Sotgiu 1980, 12.

³²² Sotgiu 1980, 12.

³²³ Fellmann 1981, 324.

³²⁴ Höpken 2014, 205.

³²⁵ Berndt 2018, 161.

više navrata prikazana ovijena oko drveta (CCIS II 25, 45, 78, 79, 79a, 85, 87), a taj motiv nije čest na rukama (CCIS I 17, možda 47, možda 59).

Kod otprilike trećine svih ruku s prikazom zmije, zmija ima krijestu i/ili bradu. Krijestu ima i zmija na brončanoj skulpturi koja prikazuje ženu s djetetom na ležaju (opisana kao „panteističko božanstvo“ ili „sabazijska majka božica“),³²⁶ te zmija ovijena oko drveta, ispod kojeg je luneta/kaverna sa ženom i djetetom, na pločici iz Ampurija (CCIS II 85). Zmije s bradama su se počele prvi puta prikazivati u 7. st. pr. Kr., u sklopu grčkog slikarstva na vazama. Učestalije slikanje ovakvih zmija počelo je u 6. st. pr. Kr., a trajalo je do 4. st. pr. Kr. U tom su se razdoblju s bradama prikazivale Gorgonine i Tifonove zmije, Himerina zmija, zmije koje ubija Heraklo, zmije koje šalje Apolon *Thymbraeus*, zatim zmije Atenine egide i zmija koju Atena šalje protiv Ajanta mlađeg, Kerberove zmije, Ladon, Hidra, zmije Medejine kočije i Triptolemave kočije, *drakon* iz Kolhide, zmije koje nose erinije i menade, Aresova zmija i Piton. Bradate zmije, koje su na vazama iz 6. st. pr. Kr. bile prikazane u društvu orlova ili drugih ptica, simboliziraju predznake (omene) i proročanstva. Osim toga, bradate se zmije vežu i uz grobnice heroja koje prate i na reljefima (primjerice, reljef iz Chrysaphe). S bradom su se katkad prikazivala i morska čudovišta (*kete*), te dva zmijska božanstva vezana uz bogatstvo i sreću: Zeus Melihije (na atičkim reljefima, od 5. st. pr. Kr.) i *Agathos Daimon* (od 3. st. pr. Kr.). Zmije Asklepija i Higijeje su se rijetko prikazivale s bradom. Amfijarajeva zmija ima bradu na Arhinovom reljefu iz ranog 4. st. pr. Kr., a u 2. se stoljeću „novi Asklepije“ Glikon također prikazivao s bradom. Zmije s krijestom su se na vazama prikazivale samo tijekom 4. st. pr. Kr., te se krijesta gotovo uvijek prikazivala u kombinaciji s bradom.³²⁷ Tako su prikazane zmije Medejine kočije, zmije poslane na Laokoonta, Aresova zmija, Ladon, zmije iz Nemeje, zmije Giganta, Himerina zmija i zmija iz Kolhide. Podaci o bradatim zmijama iz pisanih izvora su rijetki i javljaju se nakon što su takvi prikazi doživjeli vrhunac u ikonografiji (dakle, nakon 4. st. pr. Kr.). Posidip iz Pele je u ranom 3. st. pr. Kr. napisao epigram na kamenu za kojeg je tvrdio da potječe iz glave bradate zmije.³²⁸ Zatim, oko 200. god. pr. Kr. Nikandar u opisu Asklepijeve zmije spominje njezinu žutu bradu (*Ther.* 443-4),³²⁹ a u svom djelu iz 2. stoljeća, *De venenatis animalibus eorumque remediis*, Filumen opisuje zmaja (*drakon*) kao stvarnu vrstu zmije, ističe da ima bradu, te da živi u Etiopiji i Likiji.³³⁰ Filostrat (vjerojatno 3. st.) piše o indijskim zmijama koje su imale

³²⁶ Vermeule 1966, 108-109; Godwin 1981, 168 br. 138.

³²⁷ Ogden 2013, 155-157.

³²⁸ *Posidippus* 2005, 20 br. 15.

³²⁹ *Nicander* 2015, 155.

³³⁰ *Philumenus* 1908, 34 br. 30.

dragulje na glavi, zlatne ljsuske i valovite zlatne brade. Osim toga, spominje i njihove crvene krijeste iz kojih je izbijala vatra (*VA* 3, 8).³³¹ Također u 3. stoljeću, Elijan spominje bradate i krijestaste *drakontes* (*NA* 10, 25 i 11, 26),³³² a Kvint Smirnjani (3. ili 4. stoljeće) bradate zmije koje su napale Laokoonta (Quint. Smyrn. 12, 462 i 12, 492).³³³ U 5. stoljeću Non ističe da je Aresova zmija imala krijestu, te donosi mit o Zagreju kojeg je u obličju bradate zmije začeo Zeus s Perzefonom (*Dion.* 4, 365 i 6, 156-60).³³⁴ Zmije s krijestama se u pisanim izvorima javljaju prije bradatih i prije nego što su se počele prikazivati. U 5. stoljeću pr. Kr. Euripidov je tebanski drakon imao ljubičastu (ili crvenu) krijestu (*Phoen.* 820),³³⁵ a krijestu je imao i nemejski drakon (*Hyps.* F 754a).³³⁶ Oko 200. god. pr. Kr. Plaut u svojoj komediji *Amfitrion* piše da su zmije koje su bile poslone na Herakla dok je bio dijete imale krijeste (*Amph.* 1108),³³⁷ a Vergilije (1. st. pr. Kr.) spominje krijestaste zmije poslone protiv Laookonta (*Aen.* 2, 206-7).³³⁸ Kao što je spomenuto, zmija iz Kolhide se ikonografski prikazivala s krijestom, a tako ju u 1. stoljeću opisuju Ovidije (*Met.* 7, 150)³³⁹ i Valerije Flak (8, 61, 88).³⁴⁰ Još dva pisca iz 1. stoljeća spominju zmije s krijestama: Silije Italik (*Pun.* 6, 221-2)³⁴¹ i Stacije, koji piše o Aresovoj krijestastoj zmiji (*Theb.* 5, 510-11).³⁴² Filostrate (vjerojatno 3. st.) također donosi priču o krijestastim zmijama koje su pokušale napasti Herakla dok je bio dijete (*Imag.* 5).³⁴³ Dakle, kod nekih se bradatih i/ili krijestastih zmija prikazi poklapaju s opisom antičkih autora (primjerice, zmije koje su poslone na Herakla i Laokoonta, Aresova zmija, zmija iz Kolhide). Čini se da brada nije imala ulogu razlikovanja spolova, odnosno ne označava „muško“ jer se primjerice i Hidra prikazivala s bradom.³⁴⁴ Dakle, brade (i krijeste) su se prikazivale na muškim i ženskim zmijama. Postoji teorija da brade označavaju antropomorfnost zmija na kojima su prikazane. Činjenica je da se nikada ne nalaze na običnim zmijama, nego se uvijek vežu uz božanske, herojske ili „nadnaravne“ zmije. Daniel Ogden je zaključio da se upravo po prisutnosti brade *drakon* razlikuje od obične zmije (*ophis*), s time da su se „nadnaravne“ zmije prikazivale i bez brade. Što se tiče

³³¹ *Philostratus* 1912, 245.

³³² *Aelian* 1959a, 319, 395.

³³³ *Quintus Smyrnaeus* 1984, 519, 521.

³³⁴ *Nonnos* 1940, 161, 225.

³³⁵ *Euripides* 1912, 415.

³³⁶ *Euripides* 2004, 764.

³³⁷ *Plautus* 1913, 60.

³³⁸ *Virgil* 2007, 34.

³³⁹ *Ovid* 1971, 353.

³⁴⁰ *Valerius Flaccus* 1896, 524, 526.

³⁴¹ *Silius Italicus* 1961, 299.

³⁴² *Statius* 2003, 307.

³⁴³ *Philostratus the Younger* 1931, 307.

³⁴⁴ *Ogden* 2013, 157-159.

krijeste, D. Ogden ističe da se prema ikonografiji može zaključiti da je bila prisutna kako bi se prikaz „uravnotežio“ s bradom.³⁴⁵

5.2. Gušter, kornjača, žaba i češer

Žaba, gušter i kornjača su simboli koje istraživači često grupiraju. Ove se životinje najčešće smatraju simbolima zaštite, pripisuje im se apotropejska funkcija, neki su ih smatrali specifično Sabazijevim životinjama,³⁴⁶ ktoničnim simbolima, a vezale su se i uz plodnost, besmrtnost,³⁴⁷ Sabazijeve misterije (kao i zmija)³⁴⁸ itd. Osim toga, gušter se još povezivao i sa Suncem, smatrao se simbolom svjetlosti, u poljoprivredi je imao funkciju zaštite od štetočina (kao i žaba), te se koristio u medicini i u čarobnim napitcima.³⁴⁹ Kao što je Lane primijetio,³⁵⁰ već iz antike potječu svjedočanstva o nevjerojatnim sposobnostima regeneracije kod guštera, o čemu je pisao Elijan (*NA* 2, 23 i 5, 47),³⁵¹ pa je gušter možda bio simbol obnovljenog života. Elijan je pisao i o žabama (*NA*, 9, 11; 17, 12; 17, 15)³⁵² koje najčešće opisuje kao opasne, otrovne životinje, a osobito ga je zanimala kiša žaba (odnosno punoglavaca), kojoj je čak i posvjedočio (*NA*, 2, 56 i 17, 41)³⁵³. Kornjača, žaba i gušter se na rukama najčešće pojavljuju zajedno (na minimalno 40 ruku). Kod ostalih se Sabazijevih spomenika javljaju na oko pet primjera, od čega su zajedno prikazani na tri (*CCIS* II 80, 79a, reljef s aukcije³⁵⁴), možda četiri spomenika (*CCIS* II 85).

Kao što je rečeno, nakon zmije, guštera, kornjače i žabe, sljedeći najčešći simbol na rukama je češer. Češeru su se pripisivala zaštitna svojstva, a bor se smatrao Sabazijevim svetim drvetom.³⁵⁵ Osim toga, povezivao se i s prvobitnom naravi Sabazija kao božanstva vegetacije i vječnog života, te se već u 1. stoljeću prikazivao na nadgrobni spomenicima tipa liburnskog cipusa.³⁵⁶ Prisutan je i na rimskim nadgrobni spomenicima. Neki su ga autori povezali sa Sabazijevim misterijama i Podzemljem, te se često smatra simbolom

³⁴⁵ *Ibid.*, 160-161.

³⁴⁶ Blinkenberg 1904, 108.

³⁴⁷ Sotgiu 1980, 12.

³⁴⁸ Berndt 2018, 162.

³⁴⁹ Mantuani 1914, 211-212.

³⁵⁰ Lane 1989, 23-25.

³⁵¹ *Aelian* 1958, 123, 343-345.

³⁵² *Aelian* 1959a, 231; *Aelian* 1959b, 339, 341.

³⁵³ *Aelian* 1958, 153-155; *Aelian* 1959b, 375.

³⁵⁴ Gorny i Mosch 2013, br 32.

³⁵⁵ Mantuani 1914, 213.

³⁵⁶ Medini 1980, 70, 84.

plodnosti i novog života.³⁵⁷ Također, veliki je brončani češer koji se danas nalazi u Vatikanu na *Cortile della Pigna*, izvorno bio rimska fontana koja se u antici vjerojatno nalazila na Marsovom polju (*Campus Martius*).³⁵⁸ Češer je prikazan na više od polovice ruku, odnosno na minimalno 53 ruke. Najčešće se javlja na vrhu palca, a na deset ga ruku drže sva tri prsta, od kojih je D. Boteva spomenula njih pet (CCIS I 40, 51, 74, 76 i 82),³⁵⁹ a ostalih pet su brončane ruke br. 4, 63 i možda 64 (prsti su u položaju koji bi to sugerirao) iz CCIS I, te bakrena ruka iz Louvrea,³⁶⁰ i mramorna ruka iz Karnunta³⁶¹. Na većini se ruku javlja samo jedan češer, a na njih desetak se javljaju dva ili više. Na tri je ruke češer smješten na (vjerojatno) žrtvenom stolu (CCIS I 32, 61, 92). Što se tiče ostalih Sabazijevih spomenika, češer se pojavljuje na oko deset primjera, te je najčešće prikazan u Sabazijevoj ruci (na reljefu s aukcije³⁶² nalazi se na vrhu Sabazijeva žezla). Na žrtveniku iz Rima (CCIS II 61) češeri se nalaze u sklopu girlandi, a na dvije se reljefne pločice pojavljuju na vrhu drveta (CCIS II 85 i 79a).

³⁵⁷ Berndt 2018, 162.

³⁵⁸ Finch 1991, 16, 18.

³⁵⁹ Boteva 2015, 151.

³⁶⁰ Louvre: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>. pristup 10.7.2021.

³⁶¹ *Landessammlungen Niederösterreich*:

<http://www.online.landessammlungen-noe.at/objects/1019340/votivhand-fur-sabazios?ctx=34344f5fdfa8343300f8715a794c0de11e13b7dd&idx=0>. pristup 10.7.2021.

³⁶² Gorny i Mosch 2013, br 32.

5.3. Ovnujska glava, posude, glazbeni instrumenti, vaga i božanstva

Iako se ovnujska glava na rukama pojavljuje i odvojeno od Sabazija, ipak se jako često Sabazije prikazuje s nogom na njoj, što se katkad tumači kao Sabazijeva pobjeda nad smrću.³⁶³ Sabazije se katkad smatra i bogom ovnom, te se kod istraživača ovan često spominje kao Sabazijeva žrtvena životinja.³⁶⁴ Ovnujska se glava javlja na oko 35 ruku. Kod ostalih se spomenika javlja na oko devet primjera, gdje je, kao i kod ruku, najčešće prikazana ispod Sabazijevih nogu. Iznimke su žrtvenik iz Rima (*CCIS* II 61) koji je ukrašen s četiri ovnujske glave između kojih su girlande, te bista-reljef Sabazija iz Volsnija (*CCIS* II 84).

Dio posuda prikazanih na rukama, mogao bi se povezati s libacijom, a većinu istraživači smatraju kulturnim.³⁶⁵ E. N. Lane je istaknuo da bi se prikazi kratera vjerojatno mogli povezati sa svetim obrokom Sabazijeva kulta.³⁶⁶ Općenito, posude su prikazane na otprilike polovici ruku, od čega je na nešto manje od pola prikazano više od jedne posude. Najčešći su krateri, a prikazane su i male čaše i patere.³⁶⁷ U više se primjera (*CCIS* I 29, 50, 52, 59, 67, 70, 73, 96) na istoj ruci javljaju krater i tri male čaše (u redu, jedna za drugom). Na pločici iz Ampurija (*CCIS* II 85) imamo sličan prikaz, s time da nisu prikazane čaše, nego tri mala kratera. Kao i kod ruku, na ostalim se Sabazijevim spomenicima također najviše javljaju krateri, a više je primjera i posuda koje služe za libaciju (primjerice patere).

Krater i dvostruka frula se povezuju sa slavljinama Dioniza i/ili Kibebe i Atisa.³⁶⁸ S orgijastičkim ceremonijama istraživači povezuju i činele, timpane, tirs i bičeve (bičevali su se frigijski svećenici).³⁶⁹ Različiti se glazbeni instrumenti javljaju na oko 30 ruku, gotovo uvijek na stražnjoj strani dlana. Najčešće su frule (*cornu* i *tibia*, aulos, te dvije odvojene frule) koje su uvijek u paru, i koje se javljaju na oko 25 ruku, a zatim činele na oko 15 ruku (gotovo se uvijek javljaju zajedno s frulama). Osim njih javljaju se timpani (možda i tamburini), te lire na samo dvije ruke (*CCIS* I 44 i 45). Frule su prikazane i na drugim Sabazijevim spomenicima (*CCIS* II 79a, 80, 81), kao i činele (*CCIS* II 79a), te lira (*CCIS* II 64).³⁷⁰ Kao što je spomenuto, i Aristofan je Sabazija povezo s glazbom, odnosno nazvao ga je sviračem

³⁶³ Sotgiu 1980, 12.

³⁶⁴ Tassignon 1998, 194.

³⁶⁵ Fellmann 1981, 324.

³⁶⁶ Lane 1989, 30.

³⁶⁷ *CCIS* I od tipova posuda spominje još amforu, hidriju, vrč i kantar (koje se pojavljuju i na ostalim spomenicima u *CCIS* II). Na dvije je ruke prema *CCIS* I možda prikazana cista (br. 31 i 33).

³⁶⁸ Sotgiu 1980, 12.

³⁶⁹ Blinkenberg 1904, 107.

³⁷⁰ Prema *CCIS* II, činele su prikazane i na spomenicima br. 80, 81 i 85, s time da bi to mogla biti i zvona (čine se preduboka da bi bila činele).

frula (*Horai* fragm. 578),³⁷¹ te ga je povezao i s tamburinima (*Lys.* 387f).³⁷² Jamblih je također istaknuo važnost glazbe u Sabazijevom kultu (*Myst.* 3, 9).³⁷³

Vaga se najčešće povezuje s pravdom (pravednošću Sabazija),³⁷⁴ ali i sa smrću i Podzemljem (vaga kao alat kojim se određivala sudbina smrtnika, a prikazivala se i na rimskim nadgrobnim spomenicima).³⁷⁵ C. Blinkenberg ju je povezao s božicom *Dikaiosyne*.³⁷⁶ Prema nekim istraživačima, vaga je imala ritualnu ulogu, te je možda simbolizirala vaganje zasluga i grijeha štovatelja.³⁷⁷ Pojavljuje se na oko 30 ruku, i u većini se slučajeva nalazi na stražnjoj strani dlana. Prikazana je i na dvije pločice iz Rima (*CCIS* II 80 i 81).

Na otprilike trećini ruku pojavljuju se božanstva, prikazana (osim Sabazija koji se pojavljuje i kao figura) u obliku bista. Najčešće je prikazano po jedno božanstvo (najviše dakako Sabazije, na minimalno 16 ruku), ali imamo i primjer (*CCIS* I 47, Slika 19) s četiri biste božanstava: Sabazija i Herma, te vjerojatno Kibele i Dioniza.³⁷⁸ Kada je Sabazije prikazan na ruci u obliku biste ili figure,³⁷⁹ uvijek se nalazi na dlanu, ispred kažiprsta i srednjeg prsta, dok prikazi ostalih božanstava nisu nikada na tom mjestu. Barem je jedna ruka (*CCIS* I 29, Slika 20) imala pomičnu figuru Sabazija,³⁸⁰ odnosno postojala je igla s kojom se figura mogla pričvrstiti na ruku.³⁸¹ Što se tiče ikonografije Sabazijevih prikaza općenito, već je T. Eisele zaključio da se javljaju dva načina prikaza: u jednom je Sabazije odjeven „orijentalno“/frigijski (što najčešće znači da ima frigijsku kapu, kratku tuniku i anaksiride), a u drugom grčko-rimski, poput Zeusa/Jupitera (takvi su prikazi rjeđi).³⁸² U prikazima na rukama Sabazije je uvijek odjeven frigijski, odnosno „orijentalno“, te ako je prikazan u obliku figure, uvijek drži noge na ovnujskoj glavi (iznimka je ruka br. 29 *CCIS* I). Isto vrijedi i za Sabazijeve figure koje nisu nađene na rukama (osim figure br. 83 *CCIS* I, s time da je možda i tu bila ovnujska glava koja je otpala). Drugo božanstvo koje je najčešće prikazano na rukama je Herma/Merkur, čija se bista javlja na 11 ruku i kojeg uvijek prepoznamo po

³⁷¹ Halliwell 2015, 251-252.

³⁷² *Aristophanes* 1946, 41.

³⁷³ *Iamblichus* 2003, 139.

³⁷⁴ Mantuani 1914, 208.

³⁷⁵ Berndt 2018, 163.

³⁷⁶ Blinkenberg 1904, 106.

³⁷⁷ Lane 1989, 33.

³⁷⁸ Više od jednog božanstva, vjerojatno je prikazano i na ruci br. 92 (*CCIS* I): figura Sabazija i vjerojatno bista Herma na krilu orla.

³⁷⁹ Sabazije je na jednoj ruci (*CCIS* I 65) možda prikazan u reljefu, ali je to ipak vjerojatnije prikaz štovatelja koji vrši libaciju iznad žrtvenika.

³⁸⁰ Pomičnu je figuru Sabazija vjerojatno imala i ruka br. 52 (*CCIS* I), koja na dlanu ima kružnu bazu s rupom koja je možda služila za umetanje igle, odnosno pričvršćivanje figure.

³⁸¹ *Louvre*: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010258229>. pristup 5.8.2021.

³⁸² Eisele 1909-1915, 242-243.

krilatom petasu (primjerice, *CCIS* I 47). Njegova se bista skoro uvijek nalazi na jednom, ili češće oba svijena prsta (iznimka bi bila ruka br. 92 *CCIS* I, gdje je Hermova bista vjerojatno bila na krilu orla). Osim Sabazija i Herma, druga dva božanstva koja se možda javljaju su Kibela (možda na rukama br. 27 i 47 *CCIS* I) i Dioniz (možda ruka br. 47 *CCIS* I). Također, na ruci iz Pompeja (*CCIS* I 15, Slika 21) se možda javlja sinkretizam Sabazija i Mena jer Sabazije na glavi ima polumjesec. Na rukama se pojavljuju kaducej (na nešto više od 20 ruku), koji se kao simbol gotovo uvijek veže uz Herma/Merkura (katkad i uz božicu Iris), te tirs (na oko 10 ruku) koji se najčešće veže uz Dioniza (katkad i uz menade). Ova se dva simbola na oko sedam ruku javljaju zajedno, te su u većini slučajeva prikazani na stražnjoj strani dlana. Zajedno se javljaju i na pločici iz Ampurija (*CCIS* II 85). Na spomenicima koji nisu ruke, kaducej se javlja na sedam primjera, te ga drži Hermo (*CCIS* II 41 - ili Men i 79a, te reljef s aukcije³⁸³) ili je prikazan slobodno u prostoru (*CCIS* II 80, D2). Također se pojavljuje i na obje pločice iz Rima (*CCIS* II 81), s time da ga na pločici s Hermom, Kibelom i Atisom drži Hermo, a na onoj sa Sabazijem se nalazi slobodno u prostoru. Zanimljivo je da se na nekim rukama (*CCIS* I 25, 67, 70, 73, 89, 92 i 96) zajedno javljaju kaducej i Hermova bista, odvojeni jedno od drugog. Dakle, Hermo i/ili kaducej se javljaju na otprilike 1/3 ruku. Tirs je (točnije: četiri tirs), osim na pločici iz Ampurija, prikazan i na žrtveniku iz Belalis Majora, koji je po zapovijedi Jupitera Sabazija posvećen Liber Pateru (*CCIS* II 73), te je vjerojatno prikazan i na žrtveniku iz Rima (*CCIS* II 64). Na rukama je na nekoliko primjera oko tirs ovijena zmija (*CCIS* I 3, 10, 15, 29). Što se tiče prikaza božanstava na ostalim Sabazijevim spomenicima (dakako onima koji imaju prikaze, kojih je nešto više od 40), na otprilike polovici su prikazana božanstva, od kojih se najčešće javlja Sabazije. Kao i kod ruku, po brojnosti prikaza sljedeći je Hermo/Merkur. Dakle, na ovim je spomenicima najčešće prikazan sam Sabazije ili Sabazije s drugim božanstvima. Iznimke (gdje se pojavljuju druga božanstva bez Sabazija, iako ga ti spomenici spominju) su statua Fortune (*CCIS* II 58), žrtvenik s prikazima Apolona, Artemide i možda Dioniza (*CCIS* II 64), freske iz Vibijine grobnice gdje su od bogova prikazani Merkur, Dis Pater, Aera Cura, Had i *Angelus bonus* (*CCIS* II 65; s time da treba uzeti u obzir da se ovi prikazi prvenstveno tiču Vibije, a ne njezinog muža Vincentija koji je bio Sabazijev svećenik i koji je prikazan na samo jednoj freski), te tipičan prikaz Mitre koji ubija bika (*CCIS* II D1). Sabazije nije prikazan ni na svim rukama koje su mu pripisane, pa tako imamo primjere na kojima je prikazan samo Hermo/Merkur (*CCIS* I 25, 38, 62, 67, 70, 73, 84, 89, 96). Ostala božanstva

³⁸³ Gorny i Mosch 2013, br 32.

koja su prikazana na Sabazijevim spomenicima koji nisu ruke su Sol/Helijs i Luna/Selena, Dioniz, Dioskuri, Trački konjanik, Pan, Atis i Kibela, te možda Demetra ili Kora. Osim Sola/Helija i Lune/Selene, koji se javljaju na nekoliko spomenika, ostala se božanstva uglavnom javljaju samo na jednom ili dva spomenika. Dakle, možemo primijetiti da se na ostalim spomenicima javlja više različitih božanstava u odnosu na ruke. Dakako, određeni se simboli na rukama možda mogu povezati s nekim božanstvima, ali o tome više u sljedećem poglavlju.

5.4. Biljke, insekti, stolovi, kaverna/luneta s prikazom žene i djeteta

S. Berndt drveće/grane i ljestve povezuje s Podzemljem. Do tog je zaključka došla na temelju pločice iz Ampurija i reljefa iz Makedonije ili Epira (*CCIS* II 85 i 79a, Slike 3 i 6). U slučaju prvog prikaza, dva stabla stoje na lunetama za koje autorica smatra da se nalaze ispod zemlje, a u slučaju drugog, drvo i zmija koja je oko njega ovijena se nastavljaju ispod površine zemlje. Ljestve su možda prikazane na dvije ruke (*CCIS* I 13 i 14), te na reljefu iz Tomisa (*CCIS* II 78). Iako se za njih u početku mislilo da simboliziraju stupnjeve inicijacije, Lane je primijetio da imaju različit broj prečki i zaključio da simboliziraju težnju štovatelja za usponom.³⁸⁴ S. Berndt smatra da su simbolizirale poveznicu između različitih svjetova, vjerojatno Zemlje i Podzemlja, a možda i Neba.³⁸⁵ Drveće, grane i/ili listovi se pojavljuju na oko 25 ruku, te se u većini slučajeva nalaze na stražnjoj strani dlana ili sa strane dlana. Na nekoliko se ruku javlja motiv drveta/grane oko koje je ovijena zmija (*CCIS* I 17, 47, 59), kao i motiv štapa s ovijenom zmijom (*CCIS* I 25, 31, 52). Vrste drveća su uglavnom teško raspoznavljive (u nekoliko se slučajeva primjerice raspoznaje borova grana, npr. kod ruke br. 67 *CCIS* I). Drveće, grane i drugi vegetabilni motivi se javljaju i na ostalim Sabazijevim spomenicima (na njih oko 20). Ovdje se također (između ostalih vrsta) zbog prisutnosti češera, može raspoznati bor (*CCIS* II 85 i 80).

Na nekim se rukama pojavljuju i insekti (na minimalno 15 ruku). Tu je potrebno spomenuti da ima više upitnih prikaza, odnosno prikaza koji bi mogli biti insekti ili pak nešto drugo (zrna, točkaste izbočine itd.). Što se tiče vrsta, najčešće ih je teško raspoznati (s time da *CCIS* I u više primjera predlaže pčele, skarabeje, cikade i skakavce), ali se na nekoliko ruku

³⁸⁴ Lane 1989, 33.

³⁸⁵ Berndt 2018, 163.

dobro raspoznaju cikada³⁸⁶ (*CCIS* I 61), pčela (*CCIS* I 67 i 73) i skakavac (*CCIS* I 92). Insekti su prikazani i na reljefnim pločicama iz Rima (*CCIS* II 80 i 81).

Scena koja prikazuje ženu i dijete u kaverni ili luneti (katkad je pokraj njih prikazana i ptica), najčešće se interpretira kao dio izgubljene Sabazijeve mitologije ili kao dokaz da je Sabazije bio zaštitnik roditelja. Već je C. Blinkenberg istaknuo da je možda prikazana mitološka scena, ali kako mu takav mit nije bio poznat, zaključio je da žena možda simbolizira stvarnu osobu koja je posvetila ruku. U tom slučaju, luk unutar kojeg se nalazi scena nije špilja nego okvir koji odvaja scenu od ostatka simbola.³⁸⁷ Sličan se prikaz nalazi na pločici iz Ampurija (*CCIS* II, 85, Slika 3) na kojoj su također, ispod dva stabla, prikazane lunete ili kaverne. U jednoj se nalazi žena kod žrtvenika, a pokraj nje su gušter i dvije kornjače³⁸⁸ (iako bi jedna mogla biti žaba, s obzirom na to da se te tri životinje često pojavljuju zajedno). U drugoj je žena prikazana u sjedećem položaju s djetetom, a pokraj njih su ptica i zmija. C. Picard je u prvoj luneti vidio idola u obliku violine (a ne žrtvenik), te je zaključio da bi žena mogla biti Kibela. Smatrao je da bi u drugoj luneti mogla biti prikazana Demetra, što je povezao s prikazom čovjeka sa sjekirom³⁸⁹ koji se nalazi pokraj drveta ispod kojeg je luneta. Naime, C. Picarda je prikaz podsjetio na scenu iz Kalimahove himne Demetri, kada je Erisihton, kralj Tesalije, sa svojim ljudima otišao u njezin sveti gaj posjeći drveće, što je izazvalo bijes božice (*Hymn* 6, 33-50).³⁹⁰ R. Fellmann se nije slagao s tumačenjem koje se tiče violinskog idola, te je istaknuo da je u obje lunete možda prikazana ista osoba, ali u dvije različite scene mita o Sabaziju.³⁹¹ E. N. Lane je također prikaze u lunetama/kavernama na pločici iz Ampurija, kao i na rukama, smatrao prikazima iz Sabazijeve mitologije.³⁹² Postoji i teorija da žena s djetetom zapravo prikazuje božanstvo koje je zaštitnik djece (*kourotrophos*).³⁹³ Kao što je spomenuto, S. Berndt smatra da scene u lunetama na pločici iz Ampurija ne prikazuju kavernu, nego Podzemlje, a scena s ženom i djetetom na rukama je možda mitološka, ili se možda tiče inicijacije u Sabazijeve misterije.³⁹⁴ U *CCIS* I je istaknuto da su na rukama žena i dijete prikazani u kaverni, te je u nekoliko

³⁸⁶ Cikade u svom životnom ciklusu doživljavaju metamorfozu, odnosno presvlače „kožu“, pa su se smatrale simbolom besmrtnosti. (Kitchell 2014, 31).

³⁸⁷ Blinkenberg 1904, 103.

³⁸⁸ Lane 1985, 40 br. 85.

³⁸⁹ Postoje različita tumačenja ovog prikaza. Primjerice, u novije vrijeme R. Popova (2009, 172) tumači čovjeka sa sjekirom kao svećenika s labrisom, s time da ga većina interpretacija povezuje sa zabranjenom sječom drveća u svetim gajevima bogova.

³⁹⁰ *Callimachus* 2015, 273; Picard 1961, 157-158.

³⁹¹ Fellmann 1981, 330.

³⁹² Lane 1989, 26-27.

³⁹³ Giuffrè Scibona 1982, 557.

³⁹⁴ Berndt 2018, 164.

navrata predloženo da bi ptica mogla biti orao (*CCIS I* 8, 15, 29, 52, 59), čime se sugerira povezanost sa Zeusom/Jupiterom. E. N. Lane je predložio da bi ptica mogla biti i vrana ili gavran, a scena bi mogla prikazivati Sabazijevo rođenje.³⁹⁵ Neki autori tumače ovu scenu kao prikaz Kibeles i Sabazija, a pticu kao grabljivicu koja se veže uz Kibelu.³⁹⁶ Žena i dijete u ležećem položaju (ali na krevetu), oko kojih su simboli koji se pojavljuju i na rukama, prikazani su i na brončanoj skulpturi iz Muzeja likovnih umjetnosti u Bostonu (Slika 14).³⁹⁷ Osim geste *benedictio Latina*, koju je već C. Blinkenberg pripisao mogućem utjecaju Sabazijevog kulta na kršćanstvo,³⁹⁸ i u slučaju scene u kaverni možda postoje poveznice s kršćanstvom, odnosno međuutjecaji. Apokrif iz 2. stoljeća, *Jakovljevo protoevanđelje* (18, 1)³⁹⁹ navodi da je Marija rodila Isusa u špilji blizu Betlehema. Isti podatak donosi i Origen u već spomenutom djelu iz 3. stoljeća, *Protiv Celza* (1, 51).⁴⁰⁰ Osim toga, špilja za koju se vjeruje da je mjesto Kristova rođenja, nalazi se i u sklopu Bazilike Rođenja Isusova u Betlehemu. Scena s ležećom ženom i djetetom se pojavljuje na 20 ruku. Uvijek se nalaze u luneti/kaverni na zapešću s prednje strane dlana, te im se glave nalaze desno. Iznimka je ruka br. 47 (*CCIS I*, Slika 19) gdje se žena i dijete nalaze u standardnom ležećem položaju, ali na stražnjoj strani dlana (na zapešću), nisu u luneti/kaverni, te su im glave na lijevo. Na skoro svim rukama s prikazom kaverne, iznad se nalaze dipod (vjerojatno žrtveni stol, na kojem su često vidljivi žrtveni darovi ili pak stol za banquet) ili monopod (nema žrtvenih darova, pa možda nije žrtveni stol; pojavljuje se ispod ruku sa Sabazijevom bistom). Stolovi (monopodi ili dipodi) se javljaju na nešto više od 20 ruku, dok žrtvenike možemo sa sigurnošću raspoznati na tri brončane ruke (*CCIS I* 65, 66, 72) jer su pokraj njih prikazane i osobe (vjerojatno štovatelji) koje žrtvuju. Na spomenicima koji nisu ruke također imamo prikaze (vjerojatno) štovatelja i žrtvenika (primjerice, *CCIS II* 25, 39, 41).⁴⁰¹

³⁹⁵ Lane 1989, 26-27.

³⁹⁶ Popova 2009, 169.

³⁹⁷ Vermeule 1966, 108-109; *Museum of Fine Arts, Boston*:

<https://collections.mfa.org/objects/152754/pantheistic-divinity-on-couch>. pristup 13.7.2021.;

Godwin 1981, 168 br. 138.

³⁹⁸ Blinkenberg 1904, 127-128.

³⁹⁹ *The Protevangelium of James* 1993, 64.

⁴⁰⁰ Origen 1979, 47-48.

⁴⁰¹ Četri stele iz Lidije, iz Maionije (*CCIS II* 39), Kule (*CCIS II* 41), Philadelphije (*CCIS II* 42) i stela iz sela Kūpūler (Malay 1994, 51 br. 65), prikazuju muškarce koji vrše libaciju iznad oltara ili posude, i koji vjerojatno prikazuju štovatelje, odnosno dedikante spomenutih stela. L. Roller smatra da stele br. 39, 41 i 42 (*CCIS II*) prikazuju Sabazija (Roller 2001, 5).

5.5. Oružje, oruđe, kruščić, bič, torba, orao i munja

Na oko 20 ruku prikazano je različito oruđe i oružje. Najviše se pojavljuje nož (na oko 10ak ruku), zatim *falx* (kojeg Lane povezuje s berbom grožđa,⁴⁰² CCIS I 15 i 69), kliješta (CCIS I 29), sjekira (CCIS I 44), strijela (CCIS I 45), te možda čekić/bat (CCIS I 57). Na ostalim su spomenicima također prikazane razne vrste oruđa i oružja. Tako je primjerice prikazano koplje (CCIS II 25, 45 - u Sabazijevoj ruci, 85 - koplje drži Dioskur), mač ili bodež (CCIS II 77, 85), plug (CCIS II 80) itd. Za razliku od ruku, na ovim spomenicima nije prikazan žrtveni nož, dok na rukama nemamo prikaze koplja. Nož, stol sa žrtvenim darovima ili žrtvenik, kruščić ili žrtveni kolač, te ovnujska glava, najčešće se povezuju sa žrtvovanjem.⁴⁰³ J. Mantuani je pak ovnujsku glavu, žrtveni nož, te prikaz žene i djeteta u kaverni (ili ispod luka, u luneti) povezoao sa žrtvovanjem i porodom⁴⁰⁴. Prema njemu su ruke s prikazima žene i djeteta posvetile roditelje kao zavjetni dar Sabaziju, a spomenuo je i da su majke u Rimu nakon uspješnog poroda žrtvovala ovcu ili ovna.⁴⁰⁵

Još jedan simbol na rukama je kruščić ili žrtveni kolač, koji se javlja na nešto manje od 20 ruku. E. N. Lane ga je povezoao s kulturnim radnjama.⁴⁰⁶ Ovaj se simbol javlja i na freski iz Vibijine grobnice (CCIS II 65) na kojoj je prikazan njezin muž Vincentije i još šest osoba za stolom na kojem je osam kruhova/kolača (deveti kruh drži jedna osoba za stolom), te na Sabazijevoj bisti-reljefu iz Volsinija (CCIS II 84).

E. N. Lane je smatrao da postoji mogućnost bičevanja u Sabazijevom kultu, odnosno da se možda zato na rukama pojavljuje bič. Također je napomenuo da je teško razlikovati simbol koji CCIS I naziva bičem od simbola kojeg naziva torbom. Ipak, smatrao je da je veća vjerojatnost da su prikazani bičevi.⁴⁰⁷ Torba i bič se pojavljuju na oko desetak ruku (prema CCIS I bič se pojavljuje na par primjera više). Bič je vjerojatno prikazan i na dvije reljefne pločice iz Rima (CCIS II 80 i 81). Torbu na pločici iz Rima (CCIS II 81 - ali ne na pločici na kojoj je prikazan Sabazije, nego na onoj na kojoj Kibela sjedi na prijestolju između Herma i Atisa) i na reljefu s aukcije⁴⁰⁸ drži Hermo, dok ju na dva reljefa, odnosno stele iz Male Azije

⁴⁰² Lane 1989, 34.

⁴⁰³ Blinkenberg 1904, 107.

⁴⁰⁴ Prikaz žene i djeteta, s porodom je među prvima povezoao C. Blinkenberg (1904, 103). Sabazija zaštitnikom roditelja i poroda u novije vrijeme smatraju C. Höpken (2014, 205) i A. Masoud (2015, 45).

⁴⁰⁵ Mantuani 1914, 205-206.

⁴⁰⁶ Lane 1989, 32.

⁴⁰⁷ Lane 1989, 32-33.

⁴⁰⁸ Gorny i Mosch 2013, br 32.

(*CCIS* II 39 i br. 65 iz Muzeja u Manisi⁴⁰⁹) u lijevoj ruci možda drže osobe (vjerojatno štovatelji) koje desnicom prinose ljevanicu.

Figuru orla i munju, na kojoj je najčešće prikazan, većina istraživača povezuje sa Zeusom/Jupiterom. Munja i orao se zajedno nalaze na minimalno 14 ruku, s time da postoji mogućnost da su se nalazili na više primjeraka, ali su otpali (dio ruku ima oštećene prste, a orao na munji se najčešće nalazi na vrhu kažiprsta i srednjeg prsta). Često orao nije sačuvan, te se na munji vide samo kandže. Na tri je ruke orao prikazan u reljefu i bez munje (*CCIS* I 57, 65 i 72). Suprotno od toga, na ostalim se spomenicima rijetko javlja prikaz orla na munji (javlja se primjerice u zabatu kalupa iz Zadra - *CCIS* II 87), odnosno iako se orao i munja u nekoliko primjera pojavljuju na istom prikazu, odvojeni su (primjerice, na reljefu *CCIS* II 45, munja je u Sabazijevoj ruci, a orao na grani, dok je na pločici iz Rima, *CCIS* II 80, munja kod Sabazijeve desne ruke, a orao na stupu oko kojeg je ovijena zmija).

5.6. Ostali simboli (koji se ne pojavljuju često)

Na nekoliko su ruku prikazani polumjesec i zvijezde. Polumjesec je sigurno prikazan na četiri ruke (možda i na sedam): na tri se ruke nalazi na palcu (*CCIS* I 10 i 86, te ruka iz Arheološkog muzeja Johns Hopkins⁴¹⁰), a na jednoj na kapi figure Sabazija (*CCIS* I 15). Prikazan je i na steli iz Kule (*CCIS* II 41 - iznad osobe koja drži kaducej, zbog čega se istraživači nisu mogli složiti je li ta osoba Hermo ili Men), te na pločici iz Ampurija (*CCIS* II 85). Zvijezde su prikazane na jednoj ruci (*CCIS* I 45), na dlanu, te je između njih lavlja glava, što *CCIS* I tumači kao simbole Dioskura između kojih je Kibelin lav. Zvijezde, koje je teško razlikovati od rozeta, se pojavljuju i na pločici iz Ampurija, a na dva se primjera vežu uz Dioskure (*CCIS* II 85 i 80, možda i na reljefu s aukcije⁴¹¹).

Na tri se primjera ruku možda javlja neodređena, simplificirana ptica u letu (*CCIS* I 14, 17, 84; posljednja dva primjera bi mogli biti rogovi ili jaram). Prikazani su i falusi (*CCIS* I 44, 45, možda 31, a ruka br. 42 ima pomičnu narukvicu s privjescima u obliku falusa), kape koje se povezuju s Dioskurima (*CCIS* I br 44, možda 47 - ili zvono), lavlja glava (*CCIS* I 45 i 61), baklja (*CCIS* I 67 i 73), možda žlica (*CCIS* I 15), možda puž (ruka iz Pule⁴¹²; ovo bi mogle biti i nespretno prikazane činele), rog obilja (*CCIS* I 75), te nakit (osim spomenute

⁴⁰⁹ Malay 1994, 51.

⁴¹⁰ *Johns Hopkins Archaeological Museum*: <https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#>. pristup 10.7.2021.

⁴¹¹ Gorny i Mosch 2013, br 32.

⁴¹² Girardi Jurkić 2005, 222; Vilogorac Brčić 2015, 163.

ruke br. 42, ruka br. 77 ima reljefni nakit, narukvicu i prsten, *CCIS I*). Rog obilja je vjerojatno prikazan u ruci Fortune (*CCIS II 58*), te na dvije reljefne pločice iz Rima (*CCIS II 80, 81*). *CCIS I* kod ruke br. 65 spominje procesiju od tri štovatelja sa stražnje strane dlana, s time da je (barem prema dostupnim slikama iz *CCIS I*) vrlo teško razlučiti ljudske likove, za razliku od osobe prikazane na dlanu iste ruke koja žrtvuje.

Osobito je zanimljiva ruka br. 61 (*CCIS I*, Slika 22) na kojoj se pojavljuje nekoliko prikaza kojih nema na drugim rukama. Kao prvo, ima otvor na zapešću koji flankiraju arhitektonski elementi, odnosno oko otvora se nalaze pilastri i zabat (podsjeća na pročelje hrama). Takav se prikaz (edikula) javlja i na nekoliko reljefa: *CCIS II 74, 79a, 80, 81, 87, D2*, te na reljefu s aukcije⁴¹³. Zatim, na stolu prikazanom iznad otvora se, između ostalog, nalazi (vjerojatno) glava dupina, a na stražnjoj strani dlana, bliže palcu, glava bika. Bik je prikazan i na reljefu s aukcije⁴¹⁴, te na pločicama iz Rima (*CCIS II 80, 81* - bukranij).

Potrebno je istaknuti da je na više spomenika prikazan konj, koji se na rukama ne pojavljuje. Osim što je u nekoliko primjera Sabazije prikazan na konju, konj se veže i uz Dioskure, Sola/Helija, Lunu/Selenu i Tračkog konjanika (*CCIS II D3, 41* - Sabazije prikazan u bigi, 45, 71, 79, 79a, 80, 81, 85). Osim konja, prikazi koji se ne javljaju na rukama, ali se javljaju na drugim spomenicima vezanima uz Sabazija su vepar (*CCIS II 71* - reljef i 76 - figura vepara) i pas (*CCIS II 71*).

⁴¹³ Gorny i Mosch 2013, br 32.

⁴¹⁴ *Ibid.*

5.7. Ruke bez simbola i ruke sa sličnim ili istim rasporedom simbola

Dio ruku iz *CCIS I* korpusa nema simbole, nego se samo nalazi u položaju *benedictio Latina*. To bi bile već spomenute ruke s natpisima: br. 5 iz Atene, br. 12 iz Herkulaneja i br. 28 iz Vada Sabatije (s time da se s obzirom na nekoliko izbočina čini da je možda ipak imala simbole), te dvije ruke poznate samo s crteža (br. 18 iz Pompeja i br. 46 iz Sedana). U ruke bez simbola bi možda mogli ubrojiti još jednu ruku iz Galije (br. 41) kod koje se na prvi pogled ne može uočiti *benedictio Latina*, ali prstenjak i mali prst ipak jesu blago svinuti.⁴¹⁵ Postoji teorija da su ruke s manjim brojem simbola starije od onih s više simbola. Ruke br. 5, 12 i 18 se datiraju u 1. stoljeće, ruku iz Sedana *CCIS I* nije datirao, a ruke br. 28 i 41 (za koje je upitno spadaju li u ovu kategoriju ruku bez simbola) se datiraju u 3. stoljeće. Ovi bi podaci možda i podržali teoriju o starosti i broju simbola, ali imamo primjere ruku s mali brojem prikaza koje se datiraju u 3. stoljeće (primjerice, ruka br. 53 *CCIS I* koja ima samo zmiju), kao i primjere ruku koje se datiraju u 1. stoljeće s puno simbola (primjerice, ruke br. 13-15 *CCIS I*).

Potrebno je spomenuti da su neke ruke slične, pa čak i iste prema rasporedu simbola. Tako ruke br. 13, 14, 15, 29 (sve četiri iz Italije), 92 i možda 52 (iz Skodre, koja nema figuru Sabazija, ali je figura možda postojala) iz *CCIS I*, te ruka iz Hispanije⁴¹⁶, koje imaju figuru Sabazija na dlanu, imaju i veliku zmiju u specifičnom položaju; ona prolazi po stražnjoj strani dlana, te joj glava završava iznad dva svinuta prsta ruke.⁴¹⁷ Također, vjerojatno su sve ove zmijske imale krijestu i/ili bradu. Ovih sedam ruku ima dio simbola na istim mjestima, poput kaverne na zapešću i stola iznad nje, na stražnjoj strani dlana sve imaju kaducej, vagu (doduše, kod ruke iz Hispanije se vaga ne raspoznaje jer je ruka dosta oštećena, ali je možda bila prikazana) i kruščić, a imaju i drvo/granu u zoni ispod palca. Vjerojatno su sve imale orla i munju na kažiprstu i srednjem prstu, te češer na palcu. Datiraju se uglavnom u 1. stoljeće (ruka iz Hispanije, te ruke br. 13-15), s time da za ruku br. 92 ima više verzija datacije (od kojih je jedna i 1. stoljeće), ruka br. 29 je nađena u ostavi brončanih predmeta koja se datira u 3. stoljeće, a ruku br. 52 *CCIS I* nije datirao. Ruke sa Sabazijevim bistama su također slične, odnosno većina simbola im je na istom mjestu (*CCIS I* 8, 10, 33, 68, 71, 79, 86 i vjerojatno

⁴¹⁵ Iako to na slikama nije vidljivo, Vermaseren navodi da se prema R. Mowatu na zapešću možda nalazi grana i urezi u obliku slova X (Vermaseren 1983, 17-18).

⁴¹⁶ Alonso Campoy i Pinedo Reyes 2003, 235-249.

⁴¹⁷ Od ovih su ruku gotovo potpuno iste ruke iz Herkulaneja i Pompeja (*CCIS I* 13 i 14), s time da imaju jednu razliku: jedna ispod vage ima (navodno) pticu u letu, a druga zrna ili insekte. Njima su izrazito slične ruka iz Hispanije (Alonso Campoy i Pinedo Reyes 2003, 235-249) i ruka br. 92 (*CCIS I*). Po rasporedu simbola su izrazito slične ruka br. 29 iz Italije i br. 52 iz Skodre (*CCIS I*).

50).⁴¹⁸ I ova skupina ruku ima zmiju u specifičnom položaju (ali ova je zmija manja i nije krijestasta) i na istom mjestu na stražnjoj strani dlana, kao i žabu, guštera, kornjaču, vagu i posudu. Kao što je već spomenuto, sve ove ruke imaju ispod Sabazijeve biste monopod, a ispod njega, na zapešću, kavernu. Također, na dlanu se primjećuju nož i vjerojatno insekt. Ruke br. 8 i 10 su iz Italije, ruka br. 33 sa Sardinije, ruka br. 50 iz Germanije, a za ostale se ne zna mjesto nalaza. Što se datacije tiče, ove se ruke datiraju od 1. do 3. stoljeća. Zatim, po rasporedu simbola su slične ruke br. 27 iz Italije i 42 iz Galije (obje iz *CCIS I*), datirane u 3. stoljeće, s time da se izrazito razlikuju po načinu oblikovanja prikaza, čak su i šake drugačije izrađene, ali im je većina simbola na istim mjestima (Slike 23 i 24). Ruke br. 67 i 73 (koja je datirana u 3. stoljeće) iz *CCIS I*, također imaju isti raspored simbola i, čini se, isti način oblikovanja simbola i šake (Slike 25 i 26). Ni za jednu nije poznato mjesto nalaza. Već je u uvodnom dijelu spomenuto da je bakrena ruka iz Louvrea, upitnog nalazišta (možda Libanon), koju muzej datira u rimsko imperijalno doba i opisuje kao heliopolski tip⁴¹⁹ (Slika 8), uključena zbog sličnosti s rukom br. 51 iz Makedonije (Slika 9) koju *CCIS I* nije datirao. Ono što je specifično za ove dvije ruke, te se kod drugih ruku ne pojavljuje, je motiv zmije koja naslanja glavu na posudu. Sličan se motiv pojavljuje i na tri epigrafska spomenika iz Male Azije (Lidija), iz Muzeja u Manisi (br. 62, 63 i 67), koji su posvećeni Zeusu Sabaziju i datirani u rimsko imperijalno doba, s time da su ovdje prikazane dvije zmije, svaka s jedne strane posude.⁴²⁰ Naposljetku, određene sličnosti postoje i kod ruke br. 54 iz Murse (Slika 1), datirane u 2. ili 3. stoljeće, i ruke br. 74 nepoznatog mjesta nalaza (Slika 27), datirane u 2. stoljeće (obje iz *CCIS I*). Sličnosti ove dvije ruke su ograničene na zonu zapešća, gdje imaju zmiju ovijenu dva puta, te žabu i kornjaču, s time da ruka br. 74 nema guštera (dio zapešća je oštećen, pa postoji mogućnost da se i tu nalazio gušter), a br. 54 ima.

Sličnosti na rukama bi se možda mogle pripisati istoj radionici. U istoj je radionici ruke moglo izrađivati više različitih majstora koji su simbole mogli smjestiti na ista mjesta, ali ih različito oblikovati (u smislu veći/manji simboli, više/manje precizno oblikovani itd.). Naravno postoji i mogućnost da su ruke s istim/sličnim rasporedom simbola bile iz različitih radionica, te da je postojalo pravilo, odnosno objašnjenje zašto se određeni simboli nalaze na određenim mjestima na ruci. Znakovito je, ako vjerujemo datacijama, da se isti raspored simbola zadržao na rukama koje se datiraju u različita stoljeća.

⁴¹⁸ U *CCIS I* nema slike stražnje strane dlana ruke br. 50, pa možemo samo pretpostavljati da i ona ima isti ili sličan raspored simbola. Ovim je rukama slična i ruka iz Nevioduna (Mantuani 1914, 192-215; Lazar 1998, 106, br. 201), ali ona nema bistu, nego figuru Sabazija. Suprotno od toga, ruka br. 47 (*CCIS I*) ima bistu Sabazija (i za razliku od ostalih ruku, još tri biste drugih božanstava), ali po položaju simbola nije slična ovoj skupini ruku.

⁴¹⁹ *Louvre*: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>. pristup 10.7.2021.

⁴²⁰ Malay 1994, 50, 52.

Zaključno, od božanstava se na rukama, nakon Sabazija, najčešće pojavljuje Hermo u obliku biste, s time da je na više ruku prikazan i kaducej. Od simbola, na najviše se ruku pojavljuje zmija (preko 70), a nakon nje gušter, kornjača, žaba i češer (svi na preko 50 primjera ruku). Nakon njih slijede posude koje su prikazane na oko 40 ruku, te ovnujska glava koja se nalazi na nešto manje od 40 ruku. Vaga i glazbeni instrumenti se pojavljuju na oko 30 primjeraka, dok se različiti vegetabilni prikazi, stolovi, insekti i kaverna/luneta sa ženom i djetetom javljaju na preko 20 primjeraka. Oruđe, oružje, kruščići, te orao i munja, prikazani su na nešto više od 15ak ruku. Ostali se simboli, poput lavlje glave, falusa, baklje, ljestvi itd., javljaju na tek nekoliko primjeraka. Većina simbola može imati više različitih značenja, a najčešće se povezuju s kulturnom praksom, ili pak s različitim božanstvima, s plodnošću, Podzemljem, a nekima se pripisuje i apotropejska funkcija. Zmija je možda najkarakterističniji simbol koji vežemo uz Sabazija, a s njime ju povezuju i literarni izvori. Vidjeli smo da se na više primjera ruku pojavljuje s krijestom i/ili bradom, što bi, u usporedbi s drugim spomenicima na kojima se ovakve zmijske javljaju, značilo da je vjerojatno prikazivala neku „nadnaravnu“ zmijsku. Istraživačima je možda najintragantniji prikaz žena s djetetom u kaverni/luneti, te ih je većina zaključila da je to mitološka scena. Gmazovi (zmija, kornjača, gušter), žaba (vodozemac) i češer se najčešće povezuju s plodnošću, besmrtnošću ili se pak smatraju ktoničnim simbolima. Često se grupiraju i simboli poput glazbenih instrumenata, tirsu i bičeva koji se povezuju s orgijastičkim slavljinama, kao i nož, stol sa žrtvenim darovima ili žrtvenik, kruščić/žrtveni kolač, te ovnujska glava, koji se povezuju sa žrtvovanjem. Spomenuto je i drugačije viđenje simbola na rukama, u odnosu na većinu istraživača, koje je iznijela I. Tassignon. Ona je sve simbole interpretirala kao odjek hetitskog mita o čudovišnoj zmijskoj Illuyanki. Osim toga, vidjeli smo da postoje i ruke koje nemaju simbole, samo se nalaze u položaju *benedictio Latina*, kao i više ruku na kojima možemo primijetiti sličnosti u rasporedu simbola.

U Uvodu su spomenute tzv. zmijske posude na kojima se pojavljuju mnogi simboli koji se pojavljuju i na rukama. One, kao ni igle (ili ukosnice) s glavom u obliku Sabazijeve ruke, nisu uključene u ovaj pregled simbola na Sabazijevim spomenicima. Ta dva tipa spomenika čine dvije velike skupine koje bi još trebalo istražiti i analizirati, te utvrditi koji se primjeri doista vežu uz Sabazijev kult, a koji uz neke druge kultove.

6. Sinkretizmi Sabazija i drugih božanstava

6.1. Zeus/Jupiter

Kao što je E. N. Lane istaknuo, jedini „pravi“ sinkretizam Sabazija i nekog drugog božanstva je sinkretizam sa Zeusom/Jupiterom. S ostalim se božanstvima Sabazije samo povezuje (primjerice, štovani su u istom svetištu poput Atene, pojavljuju se na reljefima i brončanim rukama koje vežemo uz Sabazija poput Herma, spominju se uz Sabazija na epigrafskim spomenicima poput Fortune itd.).⁴²¹ To nam prvenstveno dokazuju epigrafski spomenici na kojima se javlja Sabazijevo ime; od skoro 100 natpisa, s Jupiterom/Zeusom Sabazije se izjednačava (kao Zeus/Jupiter Sabazije) na nešto više od pola natpisa. Zeus i Sabazije se na nekim natpisima javljaju i kao dva odvojena božanstva, za što bi primjer bila dva natpisa iz Male Azije (CCIS II 42 i natpis s područja Dorylaiona⁴²²),⁴²³ kao i natpis iz Sarda, koji brani svećeničkom osoblju Zeusa Baradata sudjelovanje u misterijama Sabazija, Angdistis i Ma (CCIS II 31). Kod antičkih i srednjovjekovnih autora također uočavamo povezivanje Zeusa i Sabazija. Tako je Sabazije sin Zeusa i Perzefone kod Diodora Sicilskog (4, 4),⁴²⁴ Ivana Liđanina (*Mens.* 4, 51)⁴²⁵ i vjerojatno kod Klementa Aleksandrijskog, kod kojeg vidimo i da se Zeus pojavljuje u obličju zmije (*Protr.* 2, 14)⁴²⁶. Mihael Psel također povezuje Sabazija i Zeusa (*De operatione daemonum*, p. 109 Boissonade),⁴²⁷ a u *Orfičkoj himni* br. 48⁴²⁸ Sabazije je sin Kronov, poput Zeusa. Orao, koji se na Sabazijevim rukama najčešće pojavljuje na munji, može se shvatiti kao Zeusov simbol.⁴²⁹ Osim toga, jedna je Sabazijeva brončana ruka (CCIS I 32) pronađena u Jupiterovom svetištu na Great St. Bernhardu. E. N. Lane je kao primjer potpune ikonografske asimilacije Zeusa i Sabazija naveo srebrnu pločicu iz Vichyja s posvetom Jupiteru Sabaziju (CCIS II 74),⁴³⁰ a u prikaze na kojima je Sabazije ikonografski sličan Zeusu, odnosno na kojima je odjeven grčko-rimski,⁴³¹

⁴²¹ Lane 1989, 13.

⁴²² Avram 2016, 96-97.

⁴²³ U ovim natpisima Zeus ima epitete *Koryphaios* (CCIS II 42) i Bronton (natpis s područja Dorylaiona).

⁴²⁴ *Diodorus of Sicily* 1967, 349-350.

⁴²⁵ *John Lydus* 2017, 99-100.

⁴²⁶ *Clement of Alexandria* 1919, 35.

⁴²⁷ *Michael Pselus* 1838, 109.

⁴²⁸ *Orphic Hymns* 1824, 102-103.

⁴²⁹ Lane 1989, 11.

⁴³⁰ *Ibid.*, 13.

⁴³¹ S. E. Johnson je smatrao da se za većinu ovakvih, grčko-rimskih prikaza ne može dokazati da prikazuju Sabazija, nego samo Zeusa/Jupitera (Johnson 1984, 1592).

možemo ubrojiti i dvije stele iz Male Azije (CCIS II 25, 41), brončanu pločicu iz Makedonije ili Epira (CCIS II 79a), bistu iz Volsinija (CCIS II 84), te reljef s aukcije⁴³².

6.2. Dioniz

Suprotno od Zeusa/Jupitera, Dioniz Sabazije se ne spominje ni na jednom epigrafskom spomeniku, ali zato Sabazija i Dioniza izjednačava ili povezuje više antičkih i srednjovjekovnih autora. Kod Cicerona (*Nat. D.* 3, 23)⁴³³ i Diodora Sicilskog (4, 4),⁴³⁴ Sabazije je jedan od tipova Dioniza. Poistovjećivanje Sabazija i Dioniza vidimo i kod Harpokrationa (s.v. *Saboi*),⁴³⁵ Hezihija Aleksandrijskog (s.v. *Sabazios*),⁴³⁶ Ivana Liđanina (*Mens.* 4, 51),⁴³⁷ Focija (s.v. *Saboi*),⁴³⁸ Sude (s.v. *Sabazios*),⁴³⁹ Makrobija (izjednačeni su Sabazije i Liber; *Sat.* 1, 18, 11),⁴⁴⁰ možda kod Plutarha (*Symp.* 4, 6, 2),⁴⁴¹ te u *Etymologicum Gudianum* (s.v. *Sabandios*)⁴⁴² i *Etymologicum Magnum* (s.v. *Sabazios*),⁴⁴³ kao i kod komentara (*scholia*) Aristofanovih komedija (*Vesp.* 9, *Av.* 874, *Lys* 388)⁴⁴⁴. Sličnosti Sabazija i Dioniza ističu i Strabon (10, 3, 15),⁴⁴⁵ te Damaskije (*In Parm.* 160)⁴⁴⁶. Osim toga, Strabon tvrdi da su bakički uzvici *evoe saboe/evoi saboi* i *hyes attes, attes hyes* (koje spominje i Demosten)⁴⁴⁷ zajednički Dionizovom, Kibelinom i Sabazijevom kultu (Strab. 10, 3, 18).⁴⁴⁸ Nadalje, Sabazije je Dionizov otac u *Orfičkim himnama* (br. 48),⁴⁴⁹ a Dionizov sin kod Harpokrationa (s.v. *Saboi*)⁴⁵⁰ i Hezihija (s.v. *Sabazios*)⁴⁵¹. Zanimljive su različite verzije mita

⁴³² Gorny i Mosch 2013, br 32.

⁴³³ Cicero 1907, 125-126.

⁴³⁴ Diodorus of Sicily 1967, 349-350.

⁴³⁵ Harpokration 1991, 232;

Harpokration On Line project: https://topostext.org/work.php?work_id=537. pristup 11.7.2021.

⁴³⁶ Hesychius 2005, 255; Lane 1989, 55.

⁴³⁷ John Lydus 2017, 99-100.

⁴³⁸ Photius 2013, 334.

⁴³⁹ Soudas 2001, 310; *Suda On Line: Byzantine Lexicography* : <https://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-cgi-bin/search.cgi>. pristup 12.7.2021.

⁴⁴⁰ Macrobius 1969, 129-130.

⁴⁴¹ Plutarch 1874, 311.

⁴⁴² *Etymologicum Gudianum* 1818, 495.

⁴⁴³ *Etymologicum Magnum* 1848, 1994.

⁴⁴⁴ *Scholia in Aristophanem* 1842, 136, 230, 253; Lane 1989, 51-52.

⁴⁴⁵ Strabo 1961, 105.

⁴⁴⁶ Damascius 1889, 44; Lane 1989, 58.

⁴⁴⁷ *De cor.* 259-60 = Demosthenes 1882, 192-195.

⁴⁴⁸ Strabo 1961, 109.

⁴⁴⁹ *Orphic Hymns* 1824, 102-103.

⁴⁵⁰ Harpokration 1991, 232;

Harpokration On Line project: https://topostext.org/work.php?work_id=537. pristup 11.7.2021.

⁴⁵¹ Hesychius 2005, 255; Lane 1989, 55.

o Zeusu i Perzefoni kao roditeljima Sabazija, Dioniza ili Zagreja. Diodor Sicilski je u 1. st. pr. Kr. napisao da se Dioniz rođen od Perzefone i Zeusa zove i Sabazije, te da se prikazuje s rogom zbog povezanosti s poljoprivredom, odnosno zato što je prvi upregnuo volove (Diod. Sic. 4, 4).⁴⁵² Zatim je Klement Aleksandrijski u 2. stoljeću dodao da je Zeus bio u obliku zmije kada je s Perzefonom začeo dijete, te da je to dijete imalo obličje bika (*Protr.* 2, 14).⁴⁵³ Dakle, opet se javlja motiv rogova, iako Klement nije imenovao to božanstvo (možda Sabazije). U 5. stoljeću Non donosi mit o Zagreju kojeg je začeo Zeus u obličju bradate zmije s Perzefonom, te je Zagrej rođen s rogovima (*Dion.* 6, 156-60).⁴⁵⁴ Naposljetku, Ivan Liđanin u 6. st. piše da su sina Zeusa i Perzefone rastrgali Titani, a taj se sin zvao Dioniz (tzv. orfička verzija mita), s time da su ga neki zvali i Sabazije (*Mens.* 4, 51).⁴⁵⁵ Rogovi i bik se pojavljuju na tek par Sabazijevih spomenika.⁴⁵⁶ Međutim, Sabazije se na spomenicima (prvenstveno rukama) često povezuje s jednom drugom rogom životinjom: ovnom. Vidjeli smo da su u Sabazijevom kultu sudjelovali i svećenici drugih božanstava, pa se tako u natpisu iz Ormeleja (*CCIS* II 43) na popisu iniciranih (*mystai*) u kult Zeusa Sabazija nalazi i jedan Dionizov svećenik. Atenaj (*Athenaios*), svećenik Zeusa Sabazija u Pergamu u doba Atala III, je bio i Dionizov svećenik (*CCIS* II 27).⁴⁵⁷ Također, imamo primjer natpisa iz Mylase na kojem piše da svećenik Sabazija (i još nekog božanstva čije ime počinje s A) posvećuje statuu Dionizu i puku (*CCIS* III A 3), te primjer žrtvenika ukrašenog s četiri tirsu iz Belalis Majora kojeg je dedikant po zapovijedi Jupitera Sabazija posvetio Liber Pateru (*CCIS* II 73). Od ostalih Sabazijevih spomenika, Dioniz je možda prikazan na žrtveniku iz Rima (*CCIS* II 64), te na pločici iz Ampurija (*CCIS* II 85). Na ovoj je pločici vjerojatno prikazana Dionizova bista koja izvire iz drveta, a nešto niže su prikazana i dva tirsu. Bista Dioniza se možda nalazi i na jednoj ruci (*CCIS* I 47), a spomenuto je i da se na oko desetak ruku pojavljuje tirs, oko kojeg je na nekoliko primjera ovijena zmija (*CCIS* I 3, 10, 15, 29). Na vrhu tirsu se nalazi češer, pa bi se prema tome i simbol češera mogao povezati s Dionizom. Isticanje sličnosti Dioniza i Sabazija kod antičkih autora, potaknulo je i moderne istraživače na slične zaključke, te je veza Sabazija i Dioniza, od svih ostalih božanstava s kojima se Sabazije povezuje, modernim istraživačima bila najzanimljivija. Tako je F. Cumont smatrao da je Sabazije frigijski naziv za

⁴⁵² *Diodorus of Sicily* 1967, 349-350.

⁴⁵³ *Clement of Alexandria* 1919, 35.

⁴⁵⁴ *Nonnos* 1940, 225.

⁴⁵⁵ *John Lydus* 2017, 99-100.

⁴⁵⁶ Na dvije se ruke javlja simbol koji podsjeća na rogove, ali bi mogao prikazivati i jaram, dok ga *CCIS* I opisuje kao pticu u letu (*CCIS* I 17, 84). Glava bika je prikazana na ruci br. 61 (*CCIS* I), bukranij na pločici iz Rima (*CCIS* II 81), a cijeli je bik prikazan na reljefu s aukcije (Gorny i Mosch 2013, br 32), te na još jednoj pločici iz Rima (*CCIS* II 80).

⁴⁵⁷ Lane 1989, 14.

grčko-rimskog boga Bakhka.⁴⁵⁸ C. Picard se složio s teorijom L. Curtiusa⁴⁵⁹ da je bradati Dioniz odjeven u dugu haljinu, nastao na području Grčke, zapravo tip Sabazija (tzv. *Dionysus Sardanapalus*).⁴⁶⁰ E. N. Lane se nije slagao s ovom teorijom, te je istaknuo da je L. Curtius pokušao pogrešno u Sabazijeve spomenike uvrstiti tri nova tipa: spomenutu bradatu statuu Dioniza, bradatog jahača deva, i krilato, bradato božanstvo s polosom. Prema Laneu, brada je jedina zajednička karakteristika ovih prikaza i Sabazija.⁴⁶¹ Osim s Curtiusovom teorijom, Lane se nije slagao ni s teorijom R. Turcana⁴⁶² koji je Sabazija prepoznao u starom, bradatom božanstvu u „feminiziranoj“ odjeći, kod kojeg se možda mogu prepoznati elementi hermafroditizma, i koje se katkad javlja uz mladog Dioniza (primjerice na sarkofazima).⁴⁶³ C. Giuffrè Scibona se pak složila s Turcanovom teorijom, te je istaknula da postoje dva osnovna aspekta Sabazija: jedan ktonični, „dionizijski“, i drugi nebeski, koji je vezan uz Zeusa.⁴⁶⁴ Iako je smatrao da su u Sabazijevom kultu postojali dionizijski elementi, Lane nije prihvaćao stav o izjednačavanju ta dva božanstva, odnosno o postojanju Dioniza Sabazija. Njegovo je mišljenje bilo da su se Sabazije i Dioniz počeli povezivati kako bi se objasnilo Aristofanovo spominjanje Sabazija kao ekstatičnog božanstva (*Lys.* 387f; *Horai* fragm. 578),⁴⁶⁵ što se pak povezalo s pokušajem da se objasni uzvik *evoi saboi* koji spominje Demosten (*De cor.* 259-60).⁴⁶⁶ Osim toga, još je jedna činjenica često korištena u želji da se povežu Sabazije i Dioniz: u umjetnosti postoje dva načina prikazivanja Dioniza, kao mladića bez brade, i kao starijeg muškarca s bradom.⁴⁶⁷ Povezanost Sabazija i Dioniza je komentirala i L. Roller koja je smatrala da ne postoji nikakva povezanost između ta dva kulta, te da je do njihovog povezivanja u pisanim izvorima došlo zbog toga što oba kulta uključuju ekstatične rituale.⁴⁶⁸ S Dionizom se može povezati Meter Hipta, koja se u *Orfičkim himnama* spominje kao njegova dadilja (*Hymn. Orph.* 49).⁴⁶⁹ Ova himna ističe i Hiptino sudjelovanje u Sabazijevim ritualima. Hipta i Sabazije se zajedno spominju i na tri maloazijska natpisa (*CCIS* II 36, 37,

⁴⁵⁸ Cumont 1906, 65.

⁴⁵⁹ Curtius 1928, 281-297.

⁴⁶⁰ Picard 1961, 134.

⁴⁶¹ Lane 1980, 20-21.

⁴⁶² Turcan 1958, 243-294.

⁴⁶³ Lane 1980, 21-22.

⁴⁶⁴ Giuffrè Scibona 1982, 555, 557.

⁴⁶⁵ *Aristophanes* 1946, 41; Halliwell 2015, 251-252.

⁴⁶⁶ *Demosthenes* 1882, 192-195.

⁴⁶⁷ Lane 1980, 23-24.

⁴⁶⁸ Roller 2001, 9.

⁴⁶⁹ *Orphic Hymns* 1824, 104. Hipta se spominje i u himni Sabaziju, kao ona koja obitava na planini Tmol (*Hymn. Orph.* 48 = *Orphic Hymns* 1824, 102-103).

40),⁴⁷⁰ koja sugeriraju da su imali zajedničko svetište (natpisi spominju zajedničke hramske robove i golubove). E. N. Lane je istaknuo da je Hipta u Lidiji bila oblik Majke božice, zbog čega ju je povezao s Kibelom, kao i T. Eisele.⁴⁷¹

6.3. Hermo/Merkur

Za razliku od Dioniza, antički i srednjovjekovni literarni izvori ne povezuju Herma i Sabazija, ali se zato Hermo često pojavljuje na Sabazijevim spomenicima, osobito na rukama. Kao što je spomenuto, Hermo je božanstvo koje je, nakon Sabazija, najčešće bilo prikazivano na rukama. Osim Hermove biste s krilatim petasom, na više se ruku pojavljuje i simbol karakterističan za ovog boga: kaducej. Hermo se uz Sabazija pojavljuje i na epigrafskim spomenicima. Tri su natpisa bila posvećena Sabaziju i Hermu/Merkuru (*CCIS* II 15 i 18 iz Mezije koji možda sugeriraju da je postojalo zajedničko svetište Sabazija i Merkura na području Nikopola⁴⁷²; *CCIS* II 59 iz Italije), a na popisu iniciranih (*mystai*) u kult Zeusa Sabazija, na natpisu iz Ormeleja, nalaze se i dva Hermova svećenika (*CCIS* II 43). Hermo (prema nekima Men) je prikazan na natpisu koji spominje uvođenje Sabazijevog kulta u grad Kulu (*CCIS* II 41), te na dvije scene na freskama Vibijine grobnice (*CCIS* II 65). Na pločici iz Ampurija (*CCIS* II 85) prikazan je na sličan način kao i na rukama, u obliku biste s krilatim petasom, a odvojeno od nje (odvaja ih stablo) prikazan je kaducej. Na reljefu iz Plovdiva (*CCIS* II D3), brončanoj pločici iz Makedonije ili Epira (*CCIS* II 79a), te na reljefu s aukcije⁴⁷³ lik Herma, koji se nalazi pokraj Sabazija, je prikazan manji u odnosu na Sabazija. Na sva tri primjera Hermo drži kaducej (s time da na reljefu s aukcije ima i torbicu, a na pločici iz Makedonije ili Epira petas). Sa svojim je atributima (petas, kaducej, torbica) prikazan i na drugoj (s prikazom Kibe i Atisa) od dvije pločice iz Rima (*CCIS* II 81), s time

⁴⁷⁰ U natpisu br. 36 dedikant priznaje da je odvio hramskog roba Zeusa Sabazija i Hipte, zbog čega je kažnjen, a u natpisu br. 40 drugi dedikant također priznaje grijeh: uzeo je golubove Zeusa Sabazija i Hipte. Ovakvi tipovi natpisa se u literaturi često nazivaju „stelama priznanja“, te su specifični za Malu Aziju. Javljaju se tijekom 2. i 3. stoljeća, te su posvećeni lokalnim božanstvima (Schörner 2015, 401). Osim ova dva primjera, imamo još nekoliko natpisa s priznanjem grijeha (iako se ne navodi uvijek koji su to grijesi) koji spominju Sabazija, a to su natpisi br. 33 (dedikant je u neznanju rezao drveće u gaju Zeusa Sabazija i Artemide *Anaëitis* i zbog toga je bio kažnjen) i 34 (stelu je podigao hramski rob na zahtjev boga jer je zbog nečeg bio kažnjen), te dva natpisa koja nisu iz *CCIS*-a: br. 119 iz *Greco-Roman Associations* u kojem dva brata priznaju da su bili kažnjeni jer su oca sprječavali u nekoj radnji kojom je veličao bogove (Harland 2014, 196-203) i stela br. 64 iz *Greek and Latin inscriptions in the Manisa Museum* u kojem je dedikant s nećacima podigao stelu zbog nekog grijeha kojeg je počinio njegov otac (Malay 1994, 50-51).

⁴⁷¹ Lane 1989, 18; Eisele 1909-1915, 261.

⁴⁷² Lane 1989, 47.

⁴⁷³ Gorny i Mosch 2013, br 32.

da je na pločici sa Sabazijem prikazan samo kaducej. Samo kaducej, bez Herma, se nalazi i na srebrnoj pločici iz Tekije (*CCIS* II D2), te na još jednoj brončanoj pločici iz Rima (*CCIS* II 80). Postoji mogućnost da kaducej na rukama i drugim Sabazijevim spomenicima možda nije uvijek bio simbol Herma (osobito jer su katkad na istoj ruci, a i pločici iz Ampurija, prikazani i Hermo i kaducej, ali odvojeno). Primjerice, možda je bio simbol metamorfoze jer je Hermo kaducejem mogao ljude pretvoriti u živo i neživo, poput ptice ili kamena (*Ant. Lib. Met.* 21 i 23).⁴⁷⁴ Simboli metamorfoze koji su prikazani na brončanim rukama, bili bi i žaba i cikada. E. N. Lane je smatrao da bi se i simbol kornjače mogao povezati s Hermom.⁴⁷⁵ Naime, u *Homerskoj se himni Hermu* ovaj bog spominje kao izumitelj prve lire koju je izradio od oklopa kornjače (*Hom. Hymn* 4).⁴⁷⁶ S. Berndt je pak Herma povezala s Podzemljem i Sabazijevim misterijama, odnosno zaključila je da se Hermo dovodi u vezu sa Sabazijem zbog njegove uloge Psihopompa.⁴⁷⁷

6.4. Ostala grčko-rimska božanstva

S kornjačom bi se mogao povezati i Apolon jer dakako, lira je instrument koji se najčešće veže uz ovog boga, a osim toga Apolon se mogao pretvoriti u kornjaču (*Ant. Lib. Met.* 32; s time da se Apolon u ovom mitu pretvara i u zmiju)⁴⁷⁸. Lira je prikazana na dvije brončane ruke iz Galije (*CCIS* I 44 i 45), te na žrtveniku iz Rima gdje ju drži Apolon (*CCIS* II 64). S Apolonom bi se moglo povezati još nekoliko životinja koje su prikazane na Sabazijevim spomenicima, a to su dupin (*Hom. Hymn* 3⁴⁷⁹; s time da se dupin može povezati i s Dionizom), čija je glava prikazana na jednoj ruci (*CCIS* I 61, Slika 22), te miš, prikazan na brončanoj pločici iz Rima (*CCIS* II 80, Slika 4), koji bi se mogao povezati s Apolonom Smintejom.⁴⁸⁰ Apolon bi se možda mogao povezati i sa žabama, s obzirom na to da je prema jednom mitu Leta, majka Apolona i Artemide, pastire/stočare koji joj nisu dali da svoju djecu okupa u potoku Melite (Likija) pretvorila u žabe (*Ant. Lib. Met.* 35),⁴⁸¹ te sa skakavcima s

⁴⁷⁴ *Antoninus Liberalis* 1992, 77, 82. *Metamorfoze* Antonina Liberala (2.-3. stoljeća), zbirka su uređenih tekstova drugih antičkih autora.

⁴⁷⁵ Lane 1989, 24.

⁴⁷⁶ *The Homeric Hymns* 2014, 76-77.

⁴⁷⁷ Berndt 2018, 158, 165.

⁴⁷⁸ *Antoninus Liberalis* 1992, 91.

⁴⁷⁹ *The Homeric Hymns* 2014, 68.

⁴⁸⁰ Lane 1989, 26.

⁴⁸¹ *Antoninus Liberalis* 1992, 94.

obzirom na svoj epitet *Parnopios* (onaj koji odvraća najezdu skakavaca)⁴⁸². Apolon je također imao i epitet Saurokton, što je uostalom i naziv poznate Praksitelove skulpture ovog boga, pa bi se prema tome mogao povezati i s gušterom. Što se tiče epigrafije, dedikant natpisa posvećenog Sabaziju s Dela je bio doživotni Apolonov svećenik (*CCIS* II 48). Potrebno je spomenuti i Sabazijev epitet *progonikos* koji se javlja na natpisu iz Auguste Trajane (*CCIS* II 11). M. Tačeva-Hitova je istaknula da se ovaj epitet može povezati s epitetom konjaničkog Apolona: *geniakos*. Ova dva epiteta su u Trakiji označavala neprekinutu vezu s precima, te su se koristila za Apolona kao božanskog praoca Tračana. Kako je Dinis iz spomenutog natpisa bio trački aristokrat i nasljedni svećenik Sabazija, prema Tačevoj-Hitovoj sve to ukazuje na poveznicu između Sabazija i Apolona, te na prihvaćanje Sabazija kao vrhovnog boga i pretka Tračana.⁴⁸³ Na nekoliko se Sabazijevih spomenika pojavljuje i Artemida. Na žrtveniku iz Rima (*CCIS* II 64) prikazana je s bakljom u ruci i nogom na vratu jelena. Baklja je inače prikazana i na dvije Sabazijeve ruke (*CCIS* I 67 i 73), te bi se osim s Artemidom mogla povezati i s božicama Hekatom, Demetrom i Lunom. U Sandalu (Lidija), Artemida *Anaeitis* je sa Sabazijem imala sveti gaj (*CCIS* II 33).⁴⁸⁴ Ovu je božicu (kao i Hiptu, s obzirom na to da su se obje prikazivale slično kao Kibela) E. N. Lane povezo s Kibelom.⁴⁸⁵

Kao što smo vidjeli, nekoliko antičkih autora kao roditelje Sabazija spominje Zeusa i Perzefonu, pa bi se tako i ova božica mogla povezati sa Sabazijem, kao i njezina majka Demetra (Klement Aleksandrijski ističe da su roditelji Perzefone Zeus i Demetra, *Protr.* 2, 14⁴⁸⁶). Kao što je spomenuto u prethodnom poglavlju, C. Picard je smatrao da je žena s djetetom u luneti, prikazana na pločici iz Ampurija (*CCIS* II 85), možda Demetra.⁴⁸⁷ E. N. Lane je smatrao da na brončanoj pločici iz Makedonije ili Epira (*CCIS* II 79a), ženska figura s bakljom u ruci je možda Demetra ili Kora.⁴⁸⁸ Ta bi baklja doduše mogla biti i žezlo ili tirs, pa bi u tom slučaju ženska figura mogla biti i menada. S. E. Johnson se također slagao s time da postoje poveznice između Sabazija i Demetre/Kore, te je istaknuo da to sugerira

⁴⁸² Kitchell 2014, 80.

⁴⁸³ Tačeva-Hitova 1983, 184.

⁴⁸⁴ Artemida *Anaeitis* i Sabazije (zajedno s Menom) se spominju u još jednom natpisu iz Lidije (Harland 2014, 196-203 br. 119). R. Fellmann je podatak o zajedničkom svetom gaju ovih božanstava povezo s mitom kojeg spominje Elijan (*De Anim.* 12, 39) u kojem je eponimna junakinja mjesta Alia u Frigiji imala seksualnu vezu sa svetom zmijom iz Artemidina gaja (Fellmann 1981, 319).

⁴⁸⁵ Lane 1989, 18.

⁴⁸⁶ *Clement of Alexandria* 1919, 35.

⁴⁸⁷ Picard 1961, 157.

⁴⁸⁸ Lane 1989, 20.

povezanost Sabazijevog kulta s nadom u besmrtnost i s plodnošću.⁴⁸⁹ Prema jednom mitu, koji nam donosi Antonin Liberal, Demetra je dječaka Askalaba pretvorila u guštera (*Met.* 24),⁴⁹⁰ pa bi simbol guštera mogli povezati i s ovom božicom.

Asklepije je također jedno od božanstava s kojima se Sabazije povezuje. Ključni simbol ovog božanstva je zmija, odnosno specifičnije, zmija ovijena oko štapa. Taj se simbol pojavljuje na tri Sabazijeve ruke (*CCIS* I 25, 31, 52). Također je spomenuto da se crveno smeđa zmija, koju Teofrast povezuje sa Sabazijem (*Char.* 16, 4),⁴⁹¹ povezivala i s Asklepijem. Među lokalitetima na kojima su nađeni Sabazijevi spomenici, nalaze se i tri lječilišta gdje je važnu ulogu imao Asklepijev, odnosno Eskulapov kult. To su Pautalija⁴⁹² u provinciji Trakiji (u okolici su nađena četiri Sabazijeva spomenika: *CCIS* II 7-9 i 12.), Epidaur⁴⁹³ u Grčkoj, u kojem je Asklepijevo svetište bilo lječilište (*CCIS* II 53 i 54), te *Aquae Calidae*⁴⁹⁴ u Galiji (*CCIS* II 74). Na oba su natpisa posvećena Zeusu Sabaziju iz Asklepijevog svetišta u Epidauru, dedikanti bakljonoše (*pyrphoroi*) Asklepijeva kulta. Dakle, u Asklepijevim su svetištima nađena ukupno tri Sabazijeva spomenika; osim ova dva natpisa iz Epidaura, u Asklepijevom je hramu u Ateni pronađena i brončana ruka (*CCIS* I br. 5).

Simboli Dioskura su zabilježeni na dvije brončane ruke iz Galije (*CCIS* I 44 - kape, 45 - zvijezde), te na brončanoj pločici iz Rima (*CCIS* II 80 - kape, te odvojeno, prikaz Dioskura s konjima). Prikazani su i na pločici iz Ampurija (*CCIS* II 85; odnosno, prikazan je jedan od Dioskura, ali se pretpostavlja da je postojala još jedna pločica s prikazom drugog Dioskura), također s konjima, ali i sa zvijezdom iznad glave.

Rimska božica Fortuna je prisutna na dva spomenika vezana uz Sabazija; prvi je mramorna statua božice iz Rima koju je Sabaziju posvetila Attia Celerina (*CCIS* II 58), a drugi je posvetni natpis Jupiteru Sabaziju i Fortuni iz Fiano Romana (*CCIS* II 70). Simbol koji se često veže uz ovu božicu je rog obilja, a on je prikazan na jednoj Sabazijevoj ruci (*CCIS* I 75), te na pločici iz Rima (*CCIS* II 80).

Helije/Sol i Luna/Selena su prikazani na pet spomenika koji bi se mogli povezati sa Sabazijem. Od tih pet spomenika, dva su upitno povezana sa Sabazijem (*CCIS* II D1 i D3), a u slučaju pločica iz Rima (*CCIS* II 81) prikazan je samo Sol/Helije, i to na pločici na kojoj nije prikazan Sabazije. Na pločici iz Epira ili Makedonije (*CCIS* II 79a), Sol i Luna su prikazani u zabatu edikule, lijevo i desno od njih su konji, a između njih je štap s rukom u

⁴⁸⁹ Johnson 1984, 1599.

⁴⁹⁰ *Antoninus Liberalis* 1992, 83.

⁴⁹¹ *Theophrastus* 2004, 110-113.

⁴⁹² Adamesteanu 1976, 682.

⁴⁹³ Yalouris 1976, 312.

⁴⁹⁴ Picard 1962, 10.

položaju blagoslova. Na još jednoj pločici iz Rima (CCIS II 80), biste Sola i Lune su prikazane lijevo i desno od Sabazija, a uz to je u zabatu edikule prikazan Sol u kvadrigr. Kao što je spomenuto, Makrobije Sabaziju pripisuje solarne karakteristike, s obzirom na to da ističe da se Sunce u Trakiji štovalo pod imenom Liber, koji se nazivao i Sabazije (*Sat.* 1, 18, 11).⁴⁹⁵ Osim toga, jedan žrtvenik iz Nikopola posvećen je *Dii Helio megalo kyrio Sebazio Arsileno* (CCIS II 16), a na mramornoj ploči iz Rima, Sabazije se naziva *sanctus invictus* (CCIS II 59), što je bio epitet koji se koristio za Sola, ali i za Mitru.⁴⁹⁶

Sabaziju i rimskoj božici Celestis (romanizirana punska božica Tanit) posvećen je vodovodni kanal na natpisu iz Rima (CCIS II 60). E. N. Lane je istaknuo da je ovaj natpis pronađen u kasnoantičkoj konstrukciji (*Forum Holitorium*) koja je sadržavala spolije struktura s Kapitolija, te da su u blizini bile pronađene još neke posvete ovoj božici, kao i dva natpisa posvećena Sabaziju (CCIS II 58 i 59). Zato je zaključio da je možda postojalo zajedničko svetište ili spojena svetišta ove božice i Sabazija na Kapitoliju.⁴⁹⁷ Tu je potrebno spomenuti i mišljenje C. Picarda, koji je smatrao da je možda postojao sinkretizam Sabazija i Baala Hammona (koji se smatra partnerom božice Tanit) na temelju punskog natpisa iz *Corpus Inscriptionum Semiticarum* (n. 531) koji spominje [B]DSBS, što je razriješeno, odnosno interpretirano kao *Abd-sabazios*.⁴⁹⁸

Od grčko-rimskih božanstava s kojima se Sabazije povezuje, potrebno je još spomenuti Atenu, o čijem zajedničkom hramu sa Zeusom Sabazijem svjedoči natpis iz Pergama (CCIS II 27), te Afroditu. Naime, J. Mantuani je simbol kornjače povezao s Afroditom Uranijom (grecizirana božica Astarta) čiji je simbol bila kornjača.⁴⁹⁹ Na natpisu iz Cassina (CCIS II 69), Sabazije se spominje zajedno sa Silvanom, Marsom i Heraklom.

⁴⁹⁵ *Macrobius* 1969, 129-130.

⁴⁹⁶ Lane 1989, 21.

⁴⁹⁷ Lane 1989, 20.

⁴⁹⁸ Picard 1961, 150.

⁴⁹⁹ Mantuani 1914, 212-213.

6.5. „Orijentalna“ božanstva i Trački konjanik

Od „orijentalnih“ božanstava, Sabazije se najčešće povezuje s Menom, Kibelom i Atisom, te katkad i s Mitrom. O poveznici Sabazija i Mena pisao je E. N. Lane, koji je smatrao da je, poput Zeusa i Sabazija, i ovo „pravi“ sinkretizam. Dakle, prikaz polumjeseca na Sabazijevim spomenicima (javlja se na barem četiri Sabazijeve ruke: *CCIS* I 10, 15 i 86, te na ruci iz Arheološkog muzeja Johns Hopkins⁵⁰⁰) smatrao je poveznicom s Menom. Kao primjer sinkretizma Sabazija i Mena, Lane je osobito istaknuo brončanu figuru Sabazija (*CCIS* I 80, Slika 28) koja na glavi ima polumjesec s kuglastim izbočinama na krajevima, s obzirom na to da se te izbočine javljaju na više Menovih prikaza. Osim toga, povezivanje Mjeseca i Sabazija vidimo i kod Prokla (*In Ti.* 4, 41, 10)⁵⁰¹.⁵⁰² Također, češer je prisutan i u ikonografiji Mena,⁵⁰³ a M. Tačeva-Hitova je istaknula da je i vaga bila simbol Mena.⁵⁰⁴ Što se tiče natpisa, Men *Motyllites* se spominje zajedno s Artemidom *Anaeitis* i Zeusom Sabazijem na natpisu iz Lidije.⁵⁰⁵

Vežu Kibeles i Sabazija također vidimo kod antičkih (ali i srednjovjekovnih) autora. Tako je Sabazije prema Strabonu „na neki način“ dijete Kibeles (Strab. 10, 3, 15),⁵⁰⁶ a poveznice ova dva božanstva mogu se očitati i kod Apuleja (*Met.* 8, 25),⁵⁰⁷ Origena (*C. Cels.* 1, 9),⁵⁰⁸ Jamblaha (*Myst.* 3, 9),⁵⁰⁹ i Eustatija (*Il.* 1078, 20)⁵¹⁰. Spomenuta je Strabonova tvrdnja prema kojoj su uzvici *evoe saboe/evoi saboi* i *hyes attes, attes hyes* (koje spominje i Demosten)⁵¹¹ zajednički Dionizovom, Kibelinom i Sabazijevom kultu (Strab. 10, 3, 18).⁵¹² Apulej Sabazija, osim s Kibelom, spominje i zajedno sa Sirijskom božicom, Belonom, ali i Venerom i Adonisom, dok Origen iracionalna vjerovanja (osim sa svećenicima Kibeles) povezuje sa štovateljima Sabazija i Mitre. Zatim, bor je bio sveto drvo Kibeles i Atisa, zbog čega se i bista s frigijskom kapom koja se nalazi na vrhu bora na pločici iz Makedonije ili

⁵⁰⁰ *Johns Hopkins Archaeological Museum*: <https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#>. pristup 10.7.2021.

⁵⁰¹ *Proclus* 1820, 208.

⁵⁰² Lane 1974, 34-37.

⁵⁰³ Medini 1980, 70-71.

⁵⁰⁴ Tačeva-Hitova 1983, 173 br. 19.

⁵⁰⁵ Harland 2014, 196-203 br. 119.

⁵⁰⁶ *Strabo* 1961, 105.

⁵⁰⁷ *Apuleius* 1924, 387.

⁵⁰⁸ *Origen* 1979, 12.

⁵⁰⁹ *Iamblichus* 2003, 139.

⁵¹⁰ *Eustathius* 2010, 346.

⁵¹¹ *De cor.* 259-60 = *Demosthenes* 1882, 192-195.

⁵¹² *Strabo* 1961, 109.

Epira (CCIS II 79a) najčešće interpretira kao Atis.⁵¹³ Atis je također prikazan pokraj Kibe (i Merkura) na pločici iz Rima (CCIS II 81). Osim bora/češera, s ovim bi se božanstvima mogao povezati i ovan čija se glava često javlja na Sabazijevim rukama, i koji je bio žrtvena životinja u Kibelinom i Atisovom kultu.⁵¹⁴ Još bi se jedna životinja, prikazana na Sabazijevim spomenicima, mogla povezati s Kibelinim kultom, a to je lav.⁵¹⁵ Dvije zvijezde između kojih je lavlja glava na brončanoj ruci iz Rumsta CCIS I objašnjava kao simbole Dioskura i Kibe (CCIS I 45). Lavlja je glava prikazana i na ruci nepoznatog nalazišta koja se čuva u Baltimoreu (CCIS I 61). G. Sotgiu je smatrala da se simboli poput kratera i frule, također mogu povezati s kultom Atisa i Kibe, odnosno s njihovim orgijastičkim slavljinama.⁵¹⁶ E. N. Lane je istaknuo da je bista Kibe vjerojatno prikazana na brončanoj ruci iz Umbrije (CCIS I 27), te na ruci iz Aventika (CCIS I 47).⁵¹⁷ Na natpisu s područja Serdike, Sabazije ima epitet *metrikos* (CCIS II 2) koji bi se mogao povezati s Magnom Mater, ali je Lane smatrao da bi ovaj epitet mogao označavati i da je Sabazija štovala dedikantova majka ili pak ženski preci.⁵¹⁸ Natpis iz Suesule su svećeniku *Mater Deum* posvetili *cultores* Jupitera Optima Maksima Sabazija (CCIS II 67). E. N. Lane je s Kibelom povezao i spomenute Meter Hiptu, Artemidu *Anaeitis* i Celestis, te božice Angdistis (CCIS II 31; u ovom se natpisu spominje još i „orijentalna“ božica Ma) i *Thea Ideia* (CCIS II 16).⁵¹⁹

Osim u Origenovom komentaru o štovateljima Sabazija i Mitre, poveznica ova dva božanstva se vidi i na reljefnoj bisti Sabazija iz Volsinija (CCIS II 84, Slika 29), na kojoj je pri dnu prikazan Mitra kako ubija bika. Sabazije se možda spominje i na reljefu Mitre Tauroktona iz Rima (CCIS II D1). Potrebno je spomenuti i da se u Pretekstatovim katakombama u Rimu, nasuprot Vibijine grobnice, nalazi tzv. akrosolij misterija s freskama za koje se smatra da prikazuju štovatelje Mitre. Iz toga se može zaključiti da su se grobovi Sabazijevih i Mitrih štovatelja nalazili u istom funerarnom prostoru.⁵²⁰

Spomenuto je da se na nekim Sabazijevim spomenicima, ali ne i na rukama, pojavljuje konj. Dapače, i sam je Sabazije na nekoliko spomenika prikazan kao konjanik (CCIS II 45 i 79, možda i 71). Tu je osobito značajna kamena reljefna stela iz Plovdiva (CCIS II D3), koja prema Laneu spada u upitne prikaze Sabazija (zato ju je i označio kao *Dubia* u

⁵¹³ Lane 1989, 16, 30.

⁵¹⁴ Medini 1980, 71.

⁵¹⁵ Lane 1989, 26.

⁵¹⁶ Sotgiu 1980, 12.

⁵¹⁷ Lane 1989, 17.

⁵¹⁸ *Ibid.*, 40.

⁵¹⁹ *Ibid.*, 18, 21.

⁵²⁰ Simón 2018, 226.

CCIS II), dok prema Tačevoj-Hitovoj ona nije upitan prikaz Sabazija.⁵²¹ Na steli su, u dva odvojena registra, prikazani Sabazije i Trački konjanik, uz još niz drugih božanstava i prikaza. Mnogi su istraživači pisali o sličnosti ikonografije Sabazija na konju i Tračkog konjanika, koji se na natpisima katkad naziva i Heroj. Ti se Konjanici katkad prikazuju s gestom blagoslova poput Sabazija, a katkad i s kopljem (što vidimo i kod Sabazijevih spomenika: CCIS II 45). Također se poput Sabazija često prikazuju ispred oltara i drveta oko kojeg je ovijena zmija, što također vidimo na reljefu CCIS II 45.⁵²² D. Boteva je u svojoj analizi reljefa s prikazom Tračkog konjanika/Heroja zaključila da postoje četiri ikonografska tipa, od kojih je treći tip nazvala Sabazije zbog spomenutog prikazivanja Konjanika s gestom blagoslova.⁵²³ M. Tačeva-Hitova je ovaj tip (Trački konjanik/Heroj s gestom blagoslova) nazvala Apolon na konju. Taj bi tip Apolona, u slučaju Trakije, prema njoj bio lokalna verzija orfičkog Dioniza, tj. Sabazija.⁵²⁴ Ako se doista može povezati sa Sabazijevim kultom, primjer poveznice Sabazija i Tračkog konjanika bila bi i ruka od slonovače iz Krassena u Bugarskoj. Ova je ruka prikazana u položaju *benedictio Latina*, te drži polovicu ljuske oraha (ili prema Tačevoj-Hitovoj češera) u kojoj je prikazan konjanik koji kopljem probada medvjeda.⁵²⁵

⁵²¹ Tačeva-Hitova 1983, 170-172 br. 17.

⁵²² Berndt 2018, 160.

⁵²³ Boteva 2000, 116.

⁵²⁴ Tačeva-Hitova 1983, 188.

⁵²⁵ Iglewska 2009, 223-227; Tačeva-Hitova 1983, 165-166 br. 7.

6.6. Sabazije i Židovi

Naposljetku, potrebno je reći i nešto o vezi između Židova i Sabazijevog kulta, o kojoj su pisali brojni istraživači. Kao što je spomenuto, dva temeljna antička izvora za ovu teoriju su ulomak djela Valerija Maksima (1, 3, 3)⁵²⁶ koji piše o protjerivanju štovatelja Jupitera Sabazija (koji su prema jednoj verziji bili Židovi) iz Rima 139. pr. Kr., te Plutarhovi *Simpozijasti* (4, 6, 2)⁵²⁷ gdje prema nekim autorima dolazi do povezivanja Sabazija i Dioniza, pa zatim preko Dioniza, Sabazija i judaizma. Osim antičkih autora, važan je i natpis iz Pirota posvećen božanstvu *Theos Hypsistos*, koji prema jednom čitanju spominje skupinu (*thiasos*) Sabazijevih štovatelja (CCIS II 6), te prikazi iz Vibijine grobnice u Rimu (CCIS II 65) u kojima se pojavljuje *Angelus bonus* i božanski/nebeski banket.⁵²⁸ Prema nekim autorima poput F. M. Simóna, ovi prikazi iz Vibijine grobnice označavaju utjecaj kršćanskih koncepata.⁵²⁹ Međutim, kao što je već rečeno, svi su ovi „dokazi“ upitni, odnosno ne potvrđuju sa sigurnošću vezu između Sabazijevog kulta i judaizma. S. E. Johnson je smatrao, iako se slagao s time da su gore nabrojani izvori upitni, da je u nekoj mjeri ipak postojala povezanost između judaizma i Sabazijeva kulta, te je istaknuo da je židovska umjetnost grčko-rimskog razdoblja često uključivala iste simbole koji se nalaze i u kultovima Dioniza, Mitre, Ozirisa, Sabazija i Atisa.⁵³⁰ Možda najveći zagovornik teorije o povezanosti Sabazija i Židova (čiji su radovi i utjecali na njezino širenje među istraživačima) bio je F. Cumont. Osim na gore spomenutim izvorima i spomenicima, njegova se teorija temeljila i na činjenici da je oko 200. pr. Kr. Antioh III preselio znatan broj Židova iz Babilonije u Frigiju i Lidiju. Tako su se židovske zajednice našle blizu poganih Grka i Frigijaca, te nisu uspjele zadržati čistoću vjere: zaboravili su hebrejski i počeli koristiti isključivo grčki jezik, organizirali su svoje zajednice po uzoru na tamošnje gradove, te su prihvaćali miješane brakove i poganske običaje. S druge je strane pogane privukao židovski monoteizam. Tako je F. Cumont objašnjavao nastanak niza židovsko-poganskih kultova u Maloj Aziji. Također je istaknuo da su neke židovske zajednice štovale Najuzvišenijeg boga (*Theos Hypsistos*), što je bio naziv i za židovskog boga koji su koristili Izraelci još od aleksandrijskog vremena.⁵³¹ Zato se natpis iz Pirota (CCIS II 6) shvaćao kao dokaz veze između Sabazijevih štovatelja i Židova. Osim

⁵²⁶ Valerius Maximus 2004, 14.

⁵²⁷ Plutarch 1874, 311.

⁵²⁸ Potrebno je još dodati i natpis *manduca, bibe, lude* (jedi, pij, zabavljaj se), koji neki autori, poput F. Cumonta, ne objašnjavaju jednostavno kao koncept uživanja u životu, nego ga povezuju s liturgijskim svečanostima (Cumont 1906, 75-77).

⁵²⁹ Simón 2018, 237.

⁵³⁰ Johnson 1970, 548.

⁵³¹ Cumont 1906, 63-65.

toga, Sabazijev se epitet *Pagisaranos* ili *Patisaranos*, koji se javlja na natpisu iz Gebseha u Maloj Aziji (CCIS II 23), jedno vrijeme čitao i *Pankoiranos*, zbog čega ga je F. Cumont povezo s biblijskim terminom *pantokrator* (svemogući, svemoćni) koji se ujedno javlja i kao epitet božanstva *Theos Hypsistos*.⁵³² F. Cumont je također smatrao i da su Sabazijeve misterije rezultat miješanja poganskih i židovskih „ideja“, te da je židovski *kyrios Sabaoth* iz *Septuaginte* ekvivalent poganskom *kyrios Sabazios*.⁵³³ R. Fellmann je zaključio da se Sabazijev kult u židovskoj dijaspori u Maloj Aziji pomiješao s kultom Zeusa Najuzvišenijeg (*Hypsistos*) i Jahve Sabaotha.⁵³⁴ Dakle, neki su istraživači povezivali Najuzvišenijeg boga (*Theos Hypsistos*) s tendencijom ka monoteizmu pod utjecajem judaizma. M. Tačeva-Hitova je pak smatrala da se to božanstvo, u lidijskim i frigijskim dijelovima Male Azije, identificiralo s lokalnim Apolonom, koji je imao sabazijačke karakteristike. Također postoji mogućnost da *Theos Hypsistos* nije bio božanstvo, nego epitet koji se davao bilo kojem najvišem božanstvu.⁵³⁵ Zanimljivo viđenje ove problematike donosi Elias J. Bickerman, koji je smatrao da Valerije Maksim doista piše o Židovima koji su svog boga nazivali Jupiter Sabazije, ali je izjednačavanje bilo samo u imenu, te nije značilo i teološku modifikaciju. Prema njegovoj teoriji, Židovski su misionari u propovijedima na latinskom širili svoju vjeru, te su zato svog boga nazivali Jupiter Sabazije, kako bi ga približili strancima (kako bi ga prilagodili njihovom jeziku i teologiji) jer je Jupiter u Rimu bio vrhovni bog. Ime Sabazije su dodali zato što su originalno došli iz Pergama (s time da su bili naseljeni u Italiji) gdje je ekvivalent rimskog Jupitera Sabazija, Zeus Sabazije, bio značajno božanstvo. Dakle, u Pergamu su Židovi svog boga nazivali imenom kraljevskog boga: Zeus Sabazije.⁵³⁶ Potrebno je spomenuti i mišljenje P. Selema koji se slagao s Cumontovim mišljenjem o vezama između Sabazija i Židova, te je smatrao da su Židovi pridonijeli spiritualizaciji „primitivnog“ frigijskog Sabazija. On je također smatrao da su u Mursi postojale veze između Židova i Sabazijeva kulta, koji su čini se koegzistirali u 3. stoljeću; židovska je zajednica u Mursi postojala od 2. ili 3. stoljeća, a tada se datiraju i dva nalaza Sabazijevog kulta iz Murse: brončana ruka i ulomak kultne zmijske posude (Slike 1 i 30).⁵³⁷

⁵³² *Ibid.*, 68-69.

⁵³³ Cumont 1911, 63-64.

⁵³⁴ Fellmann 1981, 318.

⁵³⁵ Tačeva-Hitova 1983, 189, 212.

⁵³⁶ Bickerman 2007, 602, 604-605.

⁵³⁷ Selem 1980, 255-257.

Dakle, jedini sinkretizam Sabazija i nekog drugog božanstva bi bio Zeus/Jupiter Sabazije, dok se s ostalim spomenutim božanstvima Sabazije samo povezuje. Kao što je spomenuto, Sabazije je možda izvorno, u Anatoliji, bio jedan od Zeusovih epiteta. Također je možda bio dominantno muško anatolijsko božanstvo, kojeg su Grci kasnije povezali sa Zeusom.⁵³⁸ Dakle, ova su se dva božanstva možda izjednačavala na temelju sličnih funkcija, odnosno karakteristika, ali postoji mogućnost i da su izjednačavani kako bi Sabazije, kao grčko-rimskom svijetu strano božanstvo, bio lakše prihvaćen. S time možemo povezati i Sabazijevo uklopljavanje u grčku mitologiju. Na rukama bi se sinkretizam Jupitera/Zeusa i Sabazija mogao povezati s prikazom orla i/ili munje koji se pojavljuju na oko 15ak ruku. Možda je postojao i sinkretizam Sabazija i Mena, s obzirom na to da postoje figure Sabazija, koje vežemo uz brončane ruke, s polumjesecom na glavi. Usprkos čestom povezivanju i izjednačavanju Sabazija i Dioniza u literarnim izvorima, vidjeli smo da postoji tek nekoliko spomenika na kojima se ova božanstva pojavljuju zajedno i to nikada u sinkretiziranom obliku. Što se tiče ruku, Dioniz je prisutan na možda jednoj ruci, s time da se tirs javlja na oko devet ruku. Za razliku od Dioniza, antički autori Herma ne dovode u vezu sa Sabazijem, ali mnogi spomenici svjedoče da su se ova dva božanstva često povezivala. Hermova se bista pojavljuje na 10ak ruku, a kaducej na preko 20 ruku. Spomenuto je da su neki autori, poput S. Berndt, smatrali da su ova dva božanstva povezana na temelju njihovih ktoničnih aspekata. Hermo se, između ostalog, smatra i glasnikom bogova, pa bi možda njegova česta pojava na Sabazijevim spomenicima imala veze s njegovom ulogom Sabazijevog glasnika. Hermo je također bio i bog govorništva, a spomenuto je da se katkad prikazivao i s gestom *benedictio Latina* koja se u antici povezivala s govorništvom, i koja se smatra ključnom u razlikovanju Sabazijevih od ruku drugih božanstava. Dakako, ako smatramo da su svi simboli na rukama dio Sabazijeve izgubljene mitologije, Hermo je mogao imati važnu ulogu u sklopu te mitologije. Na dvije je brončane ruke od božanstava vjerojatno bila prikazana i bista Kibebe. O poveznicama Sabazija i ostalih božanstava, na brončanim nam rukama možda svjedoče različiti simboli koji bi se možda mogli s njima povezati (poput lire, dupina, kornjače itd.). Na temelju dostupnih podataka (epigrafski spomenici), čini se da se Sabazije samo u Maloj Aziji povezivao s Hiptom, Artemidom *Anaëtitis*, Zeusom Baradatom, Zeusom Brontonom, te Zeusom s epitetom *Koryphaios*, dok se u Italiji povezivao s Fortunom. Posebni su slučajevi konjanički Sabazije, kojeg ne vežemo uz brončane ruke, i koji je možda rezultat utjecaja kulta Tračkog konjanika, i pitanje poveznice Sabazijeva kulta i judaizma, koja je vrlo upitna.

⁵³⁸ Roller 2001, 5, 7.

Neki istraživači, poput S. E. Johnsona, smatraju da je Sabazije bio sinkretističko božanstvo, zbog čega većinu simbola na Sabazijevim spomenicima shvaćaju kao nešto što je posuđeno iz drugih kultova, odnosno kao simbole u kojima se očituje sinkretistička veza Sabazija i drugih božanstava.⁵³⁹ Također je potrebno spomenuti da neki istraživači ističu lokalne specifičnosti Sabazijeva kulta. Tako je primjerice S. E. Johnson istaknuo da se u Kampaniji Sabazije štovao kao zaštitnik roditelja,⁵⁴⁰ dok je C. Picard smatrao da je Sabazije u Vichyju bio zaštitnik ljekovitih biljaka i drveća.⁵⁴¹

7. Sabazijevi spomenici na hrvatskom povijesnom prostoru

Sabazijeve spomenike pronađene na hrvatskom povijesnom prostoru čine tri brončane ruke (iz Osijeka, Pule i Sotina - Slike 1, 7 i 15), žrtvenik iz Ždrijca kod Nina (Prilog 2), te kalup iz Zadra (Slika 16). Potrebno je spomenuti i koštane igle s glavom u obliku ruke kojoj je oko zapešća ovijena zmija. Pronađene su u grobovima na području Liburnije (najviše u Ninu). Međutim, nisu detaljno obrađene i njihova povezanost sa Sabazijevim kultom nije sigurna.⁵⁴² Osim brončane ruke, iz Osijeka potječe i ulomak kultne posude koja bi se također mogla povezati sa Sabazijem (Slika 30).⁵⁴³ Dakle, možemo uočiti da su ovi Sabazijevi spomenici pronađeni na području tri rimske provincije: Italije, odnosno X. italske regije, Dalmacije i Panonije.

Brončana ruka iz Pule se prema V. Girardi Jurkić datira u 1. stoljeće, a prema ROMIC-u u 2.-3. stoljeće.⁵⁴⁴ Pronađena je između jugoistočnog ugla foruma i crkve sv. Franje krajem 1994. godine,⁵⁴⁵ pa nije uključena u CCIS korpuse. Prema Ž. Ujčiću, na mjestu gdje je ruka pronađena možda se nalazio hram.⁵⁴⁶ K. Džin je zaključila da se Sabazije u Puli vjerojatno štovao od 1. stoljeća, da su ga štovali isključivo „Orijentalci“, te da mu se svetište vjerojatno nalazilo zapadno od foruma, u blizini štovanja kulta carice Agripine.⁵⁴⁷ Ruka se nalazi u položaju *benedictio Latina*, te ima niz simbola. Na kažiprstu i srednjem prstu

⁵³⁹ Johnson 1984, 1583, 1601.

⁵⁴⁰ *Ibid.*, 1599.

⁵⁴¹ Picard 1962, 11.

⁵⁴² Medini 1980, 78.

⁵⁴³ Selem 1980, 251, 253-254.

⁵⁴⁴ Girardi Jurkić 2005, 222; Vilogorac Brčić 2015, 163.

⁵⁴⁵ Girardi Jurkić 2005, 221.

⁵⁴⁶ Ujčić 1996, 10-13.

⁵⁴⁷ Džin 2005, 350.

vjerojatno se nalazi munja na kojoj je stajao orao (iako ostaci orlovih pandži, koji su vidljivi kod nekih ruku ovdje nisu uočljivi), a na palcu češer koji se vjerojatno nalazi i na prstenjaku. Oko zapešća ruke ovijena je zmija čija se glava nalazi pri dnu palca. Na dlanu su prikazane ovnujska glava i posuda (prema *ROMIC*-u vrč⁵⁴⁸), dok su sa strane dlana, ispod malog prsta, vidljivi kruščić, te bič ili torba (već je Lane primijetio, na temelju *CCIS* I korpusa, da je ova dva simbola teško razlikovati⁵⁴⁹). Sa strane dlana, u zoni ispod palca, nalaze se žaba, možda puž⁵⁵⁰ (što bi mogle biti i nespretno oblikovane činele), te patera. Na stražnjoj strani dlana su prikazani kornjača i gušter, te možda dvostruki bič.⁵⁵¹ Prikazu dvostrukog biča na ovoj ruci slični prikaz na ruci iz Arheološkog muzeja Johns Hopkins (Slika 10), s time da je ovdje prikaz shvaćen kao (troglava) zmija.⁵⁵² Osim toga, ruka iz Pule nema ni isti niti sličan raspored većine simbola kao neki drugi primjerci Sabazijevih ruku, s time da ima standardne simbole (osim puža) koji se pojavljuju i na drugim rukama. Brončana se ruka iz Sotina (*CCIS* I 53) datira u 3. stoljeće.⁵⁵³ I ova se ruka nalazi u položaju blagoslova, a od simbola ima samo zmiju s krijestom koja je ovijena oko zapešća i kažiprsta. Osim toga, ruka pri dnu ima i perforacije. Iako postoji još ruku koje također od simbola imaju samo zmiju (primjerice, *CCIS* I 49, 58, 78, 90), ona ni na jednoj od tih ruku nije ovijena oko kažiprsta. Perforacije su prisutne i kod ruke iz Osijeka (*CCIS* I 54), koja se datira u 2. ili 3. stoljeće.⁵⁵⁴ Prilično je oštećena, te joj nedostaje srednji prst. Od simbola, na ruci se nalaze češer na palcu, zmija s krijestom ovijena oko zapešća, čija se glava nalazi na spomenutom češeru, te gušter, kornjača i žaba na zapešću. Spomenuto je da postoje određene sličnosti ove ruke i brončane ruke br. 74 iz *CCIS* I (Slika 27), nepoznatog mjesta nalaza, datirane u 2. stoljeće. Sličnosti ove dvije ruke su ograničene na zonu zapešća, gdje imaju zmiju ovijenu dva puta, te žabu i kornjaču, s time da ruka br. 74 nema guštera (dio zapešća je oštećen, pa postoji mogućnost da se i tu nalazio gušter), a br. 54 ima. Ruka iz Murse je ljevica, što je rijetkost među Sabazijevim rukama koje su većinom desnice. Spomenuto je da postoji, osim ruke iz Murse, još samo jedan primjer lijeve brončane ruke koja se pripisuje Sabaziju, a to je ruka iz Touchenitse (*CCIS* I 58), te možda izgubljena ruka iz Famarsa (*CCIS* I 40). P. Selem je još istaknuo da je u Mursi pronađen i ulomak kultne posude (možda tzv. zmijske posude) na kojoj su, osim zmije,

⁵⁴⁸ Vilogorac Brčić 2015, 163.

⁵⁴⁹ Lane 1989, 32-33.

⁵⁵⁰ Girardi Jurkić 2005, 221; Vilogorac Brčić 2015, 163.

⁵⁵¹ *Ibid.*

⁵⁵² *Johns Hopkins Archaeological Museum*: <https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#>. pristup 10.7.2021.

⁵⁵³ Vilogorac Brčić 2018, 186.

⁵⁵⁴ *Ibid.*, 185.

prikazane i ljudske glave, te grozd i lav. Grozd je objasnio vezom Sabazije - Dioniz, a lava je povezoao s „orijentalnim“ kultovima (Magna Mater, Mitra, Serapis). Osim toga, Sabazijev je kult u Mursi povezoao s kultovima Kibeale i Atisa, koji su, kao i židovska zajednica, postojali istovremeno sa Sabazijevim kultom (2.-3. stoljeće).⁵⁵⁵

Kao što smo vidjeli, sve tri opisane brončane ruke imaju tipične simbole (ako izuzmemo puža) koji se javljaju na Sabazijevim rukama. Međutim, žrtvenik iz Ždrijca kod Nina (CCIS II 56, Prilog 2) i kalup iz Zadra (CCIS II 87, Slika 16) jesu posebnosti u zbirci spomenika Sabazijeva kulta. Žrtvenik od bijelog vapnenca, posvećen Jupiteru Sabaziju Iiku, pronađen je na željeznodobnoj liburnskoj nekropoli, te se datira na kraj 2. ili početak 3. stoljeća. Pronađen je zajedno sa žrtvenikom posvećenom Jupiteru Najboljem i Najvećem. Jedinstvenost ovog spomenika se očituje u tome što je jedina potvrda kulta liburnskog muškog božanstva Iika (*Iicus*),⁵⁵⁶ s time da je prema Laneu *Iicus* lokalni epitet.⁵⁵⁷ Potrebno je spomenuti da je poznata i božica imena Ika, čije se ime javlja i u varijanti *Ica*. Pronađena su tri natpisa posvećena ovoj božici, jedan u Puli (zavjetni žrtvenik datiran u 2. stoljeće), koja je bila područje Histra, te druga dva u Plominu, koji se nalazio na području Liburna.⁵⁵⁸ V. Girardi Jurkić je pretpostavila da je Ika bila božica plodnosti i poljoprivrede, dok ju je R. Matijašić povezoao s vodom.⁵⁵⁹ J. Medini je smatrao da je Sabazijev kult u Nin došao iz Zadra, te da se nakon toga (dakako na temelju sličnosti ovih kultova) sinkretizirao s autohtonim Iikom.⁵⁶⁰ Također je zaključio da je *Iicus* bio božanstvo plodnosti, ali je imao i neke ktonične elemente, te elemente stvoriteljske naravi, zbog čega se povezoao s Jupiterom. Osim toga, J. Medini je pretpostavio i da je do stapanja Jupitera i Iika došlo posredstvom Sabazija koji se nalazio u sinkretizmu Jupiter Sabazije.⁵⁶¹

Kalup iz Zadra s prikazom Sabazija u edikuli, pronađen je na jaderskom kapitoliju, te se datira u 3. stoljeće.⁵⁶² To je jedini nalaz kalupa namijenjenog proizvodnji metalnih (vjerojatno brončanih) kulturnih pločica s likom Sabazija u Rimskom Carstvu.⁵⁶³ Okvir edikule čine dva stupa s kapitelima koji su povezani tordiranom gredom. U sredini zabata nalazi se orao s munjom u pandžama, a ispod zabata je prikazan stojeći, bradati muškarac koji na glavi

⁵⁵⁵ Selem 1980, 251, 253-55, 257.

⁵⁵⁶ Vilogorac Brčić 2015, 164-165; Suić 1950-1951, 234.

⁵⁵⁷ Lane 1989, 41.

⁵⁵⁸ Girardi Jurkić 2005, 137; Matijašić 2016, 100-105.

⁵⁵⁹ *Ibid.*; *Ibid.*, 106-107.

⁵⁶⁰ Medini 1980, 81.

⁵⁶¹ *Ibid.*, 83-84.

⁵⁶² Vilogorac Brčić 2015, 165. J. Medini je kalup datirao u 2. stoljeće ili najkasnije u početak 3. stoljeća (Medini 1980, 79).

⁵⁶³ Medini 1980, 67.

ima *kalathos*, te je odjeven u kratki hiton i plašt. Desnu nogu drži na ovnujskoj lubanji, u desnoj ruci drži češer, a lijevom rukom drži stablo (prema J. Mediniju bor) oko kojeg je ovijena zmija. Kako božanstvo na glavi ima *kalathos*, u početku se smatralo da prikazuje Serapisa. Međutim, J. Medini (i prije njega N. Cambi) je zaključio da je prikazano božanstvo Sabazije jer takav položaj tijela i odjeća nisu prisutni kod Serapisovih prikaza. Osim toga, primijetio je i sličnosti s prikazima Sabazija na brončanim pločicama iz Rima (CCIS II 80 i 81) i Ampurija (CCIS II 85).⁵⁶⁴ Osim ova tri primjera, u slične je prikaze potrebno uključiti i reljefnu mramornu ploču iz Tomisa (CCIS II 78, Slika 5). Za razliku od prikaza Sabazija na zadarskom kalupu, na spomenuta četiri spomenika Sabazije u lijevoj ruci drži žezlo ili štap koji na vrhu ima ruku u položaju *benedictio Latina*, te na glavi nema *kalathos* (nego frigijsku kapu). Osim na pločici iz Ampurija (na ploči iz Tomisa se ne može točno raspoznati predmet koji Sabazije drži u ruci, ali bi mogao biti češer), na sva četiri spomenika, kao i na zadarskom kalupu, Sabazije u desnoj ruci drži češer. Sabazijeva „orijentalna“ odjeća i noga na ovnujskoj glavi prisutne su na svim spomenutim spomenicima (pločica iz Rima, CCIS II 81, je doduše oštećena, pa se ne vidi ovnujska glava, ali se može pretpostaviti da je bila prikazana). Jedini atribut koji se ne bi mogao povezati sa Sabazijem je *kalathos*. Prema J. Mediniju, *kalathos* je u Sabazijevu ikonografiju ušao sinkretističkim dodirima među kultovima u rimsko carsko doba, te je najvjerojatnije Serapisov atribut. Serapisov je kult u Jaderu potvrđen u 2. stoljeću i to u sinkretističkom obliku s Liberom. Prema tome bi se moglo zaključiti da je Serapisov kult u Jaderu bio sklon sinkretizmima sa srodnim božanstvima. J. Medini je smatrao da je do povezivanja Sabazija i Serapisa došlo putem veze koja je spajala Libera i Serapisa.⁵⁶⁵ Osim toga je, poput P. Selema u slučaju Murse, Sabazijev kult u Jaderu povezo s kultom Kibebe i Atisa. Također je zaključio da Sabazijev kult (koji je prema njemu u Jader došao zahvaljujući sinkretizmu s Jupiterom) u Jaderu nije postojao prije nego što se afirmirao kult Kibebe, čije se svetište (izgrađeno krajem 1. ili početkom 2. stoljeća) nalazilo jugozapadno od foruma.⁵⁶⁶ Činjenica da je kalup otkriven u favisama hrama Kapitolijske trijade upućuje na to da su se pločice vjerojatno izrađivale na prostoru hrama, te da im je namjena vjerojatno bila kulturna. Prema J. Mediniju, nalaz kalupa (serijska proizvodnja) sugerira postojanje većeg broja Sabazijevih svećenika u Jaderu. Osim toga, pretpostavio je i da su ove pločice koristili svećenici metroačkog i dionizijačkog kulta, ali i misti koji su sudjelovali u Sabazijevim

⁵⁶⁴ Suić 1965, 99; Cambi 1963-1965, 103; Medini 1980, 68-69, 72.

⁵⁶⁵ Medini 1980, 72.

⁵⁶⁶ *Ibid.*, 73, 79-80.

misterijama.⁵⁶⁷ Međutim, kako brončane pločice sa Sabazijevim likom nisu pronađene ni u Jaderu niti na području Liburnije, vjerojatno je njihova proizvodnja bila skromna. Na temelju komparativne analize spomenutih Sabazijevih pločica iz Rima i svećeničke opreme u Kibelinom kultu, zaključilo se da su Sabazijeve pločice bile dio svećeničkih insignija. U Kibelinom su kultu pločice mogle biti dijelovi svećeničke dijademe ili su ih svećenici nosili na prsima. S obzirom na to da su Kibelini svećenici na prsima nosili ukrase u obliku naiska, a na glavi u obliku medaljona, J. Medini je zaključio da su se pločice nastale u zadarskom kalupu nosile na prsima. Osim toga, zaključio je i da je kalup služio za izradu jednog dijela triptiha, zato što se forma triptiha javlja i kod drugih Sabazijevih spomenika (primjerice, kod pločica iz Ampurija), i zato što te pločice karakterizira niz simbola koji Sabazijev kult povezuju s kultovima drugih božanstava, pa je vjerojatno i ovaj kalup imao još dva dijela sa simbolima ili prikazima drugih božanstava.⁵⁶⁸ Već je C. Blinkenberg, u sklopu analize Sabazijevih spomenika, komentirao svrhu brončanih pločica, te ih je povezao s Kibelinim svećenicima. Kao primjer, naveo je mramorni reljef arhigala iz Kapitolskih muzeja. Svećenik na ovom reljefu nosi metalnu dijademu koja se sastoji od vijenca i tri medaljona s bistama Zeusa i Atisa.⁵⁶⁹ Osim dijademe, arhigal na prsima nosi metalnu pločicu s prikazom Atisa. C. Blinkenberg je uočio sličnosti te pločice i pločica na kojima je prikazan Sabazije. Osim toga, na reljefu arhigala se pojavljuju simboli koji su prikazani i na Sabazijevim spomenicima, poput biča i glazbenih instrumenata (činele, timpan, dvije frule). Ovom je reljefu slična i mramorna skulptura gala iz Kapitolskih muzeja, koji također oko vrata nosi pločicu.⁵⁷⁰

Dakle, žrtvenik iz Ždrijca kod Nina i kalup iz Zadra predstavljaju posebnosti u zbirci spomenika Sabazijeva kulta. Tri brončane ruke imaju standardne simbole (ako izuzmemo puža koji je možda prikazan na ruci iz Pule) prisutne na rukama koje vežemo uz Sabazijev kult. Vidjeli smo da je ruka iz Sotina jedan od nekoliko primjera Sabazijevih ruku koje od simbola imaju samo zmiju, kao i jedna od više primjera ruku na kojima je zmija prikazana s krijestom (kao i ruka iz Murse). Brončana ruka iz Murse je rijedak primjer ljevice, s obzirom na to da su većina ruku koje vežemo uz Sabazija desnice, te ima određene sličnosti s još jednom brončanom rukom (*CCIS I 74*). Brončana ruka iz Pule, u usporedbi s druge dvije ruke s hrvatskog povijesnog prostora, ima najviše simbola, te istaknutu poveznicu s Jupiterom (simbol munje na kojoj je vjerojatno bio prikazan orao).

⁵⁶⁷ Suić 1965, 119-120; Medini 1980, 75, 77.

⁵⁶⁸ Medini 1980, 75-76.

⁵⁶⁹ Blinkenberg 1904, 110.

⁵⁷⁰ *Ibid.*, 111-112.

8. Zaključak

Brončane ruke su najupečatljiviji spomenici Sabazijeva kulta. Većina ih je prekrivena nizom simbola koji se mogu objasniti na više različitih načina. Najčešća objašnjenja uključuju plodnost, vezu s Podzemljem, apotropejsku funkciju, besmrtnost itd. Ključni simboli su zmija i češer, koji uz položaj ruku, tzv. *benedictio Latina*, karakteriziraju ruke kao specifično Sabazijeve (brončane se ruke javljaju i u kultovima drugih božanstava). Prema CCIS I korpusu, dovoljan je barem jedan od ova tri elementa da bi ruka bila okarakterizirana kao Sabazijeva. Naziv geste, *benedictio Latina*, potječe iz kršćanstva u kojem se najčešće veže uz blagoslov, što je prema nekim istraživačima njezino objašnjenje i u Sabazijevom kultu. Međutim, točno značenje ove geste u Sabazijevom kultu ne možemo znati. Ono što znamo je da se *benedictio Latina* u antici vezala uz govornike, te da se prikazivala na grčkim vazama na kojima je mogla imati više različitih značenja. Uz zmiju i češer, na brončanim se rukama često javljaju i kornjača, žaba i gušter, koji se katkad smatraju specifično Sabazijevim životinjama. Zmija, kao simbol koji se najčešće javlja i kojeg i literarni izvori vežu uz Sabazija, je na brončanim rukama mogla biti prikazana na dva načina: bez i s krijestom. Zmija s krijestom je zasigurno trebala prikazivati neko mitološko biće (možda bi se mogla povezati s mitom u kojem je Zeus u obličju bradate zmije začeo Sabazija/Zagreja), dok je zmija bez krijeste možda prikazivala stvarnu vrstu koja je možda bila korištena i u kulturnim radnjama. Na brončanim su rukama katkad prikazani bogovi, najčešće Sabazije (uvijek odjeven „orijentalno“) i Hermo. Hermo je često prikazan i na ostalim Sabazijevim spomenicima, a uz Sabazija se javlja i na natpisima. Međutim, u slučaju Herma i Sabazija ne možemo govoriti o sinkretizmu, koji je potvrđen jedino kod Jupitera/Zeusa i Sabazija. Suprotno tome, literarni izvori najčešće izjednačavaju ili povezuju Sabazija i Dioniza, što nam ostali spomenici ne potvrđuju. Odnosno, spomenika na kojima se ova dva božanstva povezuju ima jako malo, a onih na kojima bi se izjednačavali nema. Kod dijela ruku se mogu uočiti sličnosti u rasporedu simbola, dapače, neke imaju isti raspored simbola. Iako za velik broj ruku ne znamo mjesto nalaza, ipak možemo uočiti da se sličnosti katkad javljaju kod ruku iz različitih provincija i mjesta nalaza. Uz to se može primijetiti, iako nisu sve ruke datirane, da se određene sličnosti u rasporedu simbola zadržavaju kroz duže vremensko razdoblje. To nas može navesti na zaključak da za isti/sličan raspored simbola na različitim rukama nisu odgovorne samo radionice koje su ih izrađivale, nego da je možda postojalo pravilo gdje se koji simbol na ruci smješta. Na temelju toga pak možemo zaključiti da je međuodnos simbola bio bitan. Možda su simboli na rukama bili dio izgubljene Sabazijeve

mitologije. Literarni izvori u kojima se Sabazije naziva djetetom Zeusa i Perzefone, dokaz su da se Sabazija, koji nije bio izvorno grčko božanstvo, pokušalo uklopiti u grčku mitologiju. Međutim, većina istraživača simbole na rukama tumači raznoliko: kao prikaze mitologije (žena i dijete u kaverni/luneti), dio kao prikaze određenih apstraktnih pojmova (poput plodnosti), dio kao prikaze predmeta koji su se koristili u Sabazijevom kultu (primjerice posude i glazbeni instrumenti), te dio kao simbole koji se vežu uz druga božanstva (npr. kaducej, tirs). Osim teorije o mitologiji, funkcija simbola na rukama možda je bila isticanje Sabazijeve povezanosti s drugim božanstvima (simboli su možda bili preuzeti iz kultura drugih božanstava) ili su ti simboli imali ulogu u izvornom (vjerojatno anatolijskom) Sabazijevom kultu, pa su se prilikom uklopljavanja Sabazija u grčko-rimski panteon, povezali s božanstvima u čijim su kultovima već postojali. Na nekim se brončanim rukama javljaju i posvete Sabaziju, što nas navodi na pomisao da su te ruke bile zavjetni darovi. Osim te funkcije, brončane su ruke mogle imati i kultnu funkciju, koja se najčešće pripisuje primjercima koji su imali perforacije. Perforacije se shvaćaju kao dokaz da su se ove ruke nosile na štapovima u kulturnim procesijama. Također, ruke s gestom blagoslova su na ovaj način prikazane i na nekoliko reljefa koje vežemo uz Sabazijev kult. Međutim, jedna brončana ruka ima posvetu Sabaziju, ali i perforaciju (CCIS I 76). To bi možda značilo da su se nakon korištenja u kulturnim radnjama, neke ruke prilagale kao zavjetni darovi. Osim toga, kako Sabazijevi hramovi nisu pronađeni (u sklopu mogućeg Sabazijevog hrama iz Porominova ruke nisu pronađene) ne možemo znati jesu li se ruke uopće u njima nalazile, odnosno možda su bile tipičnije za privatno štovanje. Dakle, točnu funkciju pojedinih ruku je teško definirati.

Najviše podataka o Sabazijevom kultu pružaju nam epigrafski spomenici koji spominju Sabazijeve svećeničke kolegije, službenike, hramove i svetišta, te misterije. Donose nam i neke podatke o štovateljima, pa tako saznajemo da su Sabazija štovali brojni svećenici, ali i vojne osobe, javni službenici, pa čak i hramski robovi. Što se tiče spola štovatelja, brojčano su dominantniji muškarci, ali nekoliko su spomenika Sabaziju posvetile i žene. Literarni izvori spominju podatke vezane uz kultnu praksu Sabazijeva kulta, poput noćnih rituala i provlačenja zmije po tijelima štovatelja. Mnogi istraživači Demostenov⁵⁷¹ opis procesije i rituala nekog neimenovanog božanstva shvaćaju kao opis Sabazijevih procesija i rituala, zbog uzvika *evoe saboe*. Međutim, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da se ovaj Demostenov opis doista tiče Sabazijevog kulta. Osim toga, Strabon piše da je ova procesija

⁵⁷¹ *De cor.* 259-60 = *Demosthenes* 1882, 192-195.

bila dionizijska, te da je uzvik bio prisutan i u Kibelinom kultu.⁵⁷² Brončane se ruke ne spominju ni u literarnim izvorima niti na epigrafskim spomenicima.

Na hrvatskom je povijesnom prostoru pronađeno pet Sabazijevih spomenika: tri brončane ruke (iz Osijeka, Pule i Sotina), žrtvenik iz Ždrijca kod Nina, te kalup iz Zadra. Žrtvenik i kalup su posebnosti u zbirci spomenika Sabazijeva kulta; žrtvenik je jedini dokaz postojanja autohtonog božanstva Iika u sinkretističkom obliku Jupiter Sabazije Iik, a kalup iz Zadra je jedini nalaz kalupa za proizvodnju metalnih kulturnih pločica s likom Sabazija u Rimskom Carstvu. Što se tiče brončanih ruku koje su pronađene na hrvatskom povijesnom prostoru, kao posebnost se ističe ruka iz Murse, koja je rijedak primjer ljevice među rukama koje pripisujemo Sabazijevom kultu. Ako munju i orla, koji je možda na njoj stajao, na ruci iz Pule i orla u zabatu kalupa iz Zadra shvatimo kao sinkretizam Jupitera i Sabazija, uz pojavu Jupitera Sabazija Iika kojem je posvećen žrtvenik iz Ždrijca kod Nina, možemo zaključiti da se na istočnoj obali Jadrana Sabazije pojavljuje u sinkretističkom obliku kao Jupiter Sabazije, što bi se moglo shvatiti kao pokušaj legitimizacije Sabazijeva kulta na tom prostoru. Uostalom, na obali je romanizacija bila intenzivnija nego u unutrašnjosti. Zato postoji mogućnost da se u unutrašnjosti Sabazije rjeđe izjednačavao s Jupiterom (osim na rukama iz Osijeka i Sotina, na ruci iz Sasa, iz unutrašnjosti provincije Dalmacije, također nisu prisutni simboli orla i munje), te je možda bio prihvaćeniji zbog sličnosti s autohtonim kultovima.

⁵⁷² Strab. 10, 3, 18 = *Strabo* 1961, 109.

9. Summary and key words

The phrase *Manus Dei* refers to the most striking monuments of the Sabazius cult, hands covered with symbols, most of which were made of bronze. The prevailing opinion among researchers is that these hands were the hands of the god Sabazius. The position of these hands, i.e. the gesture in which *pollex*, *index* and *medius* are extended, *anularis* and *digitus minimus* are folded into the palm, is most often called *benedictio Latina*. The name of the gesture comes from Christianity, and there are several theories about the meaning of this gesture in the cult of Sabazius. The hands were found in many Roman provinces, and date from the 1st century BC to the 3rd century AD. Most are hollow, and many also have nail-holes. Researchers believe this proves that they were attached to poles and carried in processions. That is also how they were depicted on several reliefs. In addition to their function in the cult, the hands also had a votive function, that is, they were presented as votive gifts. Most of the symbols they are covered with can be interpreted in a number of different ways, and some can also be associated with multiple deities. The only certain syncretism is Zeus/Jupiter Sabazius, which is demonstrated by numerous epigraphic monuments. Five monuments of Sabazius cult were found in the Croatian historical space: three bronze hands (from Osijek, Pula and Sotin), an altar from Ždrijac near Nin dedicated to Jupiter Sabazius Ilicus, and a mold for production of Sabazius-plaques from Zadar.

Key words: Sabazius, Sabazios, *Manus Dei*, bronze hands, *benedictio Latina*, oriental cults, syncretism

10. Bibliografija

10.1. Kratice

AEMÖ = *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*

ANRW = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*

CCIS = *Corpus Cultus Iovis Sabazii*

JdI = *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*

MEFR = *Mélanges de l'école française de Rome*

OrRR = *Orientalischen Religionen Im Romerreich*

ROMIC = *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia*

TrGF = *Tragicorum Graecorum Fragmenta*

VAHD = *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*

10.2. Izdanja izvora

Aelian 1958

Aelian: On the Characteristics of Animals, with an English translation by A. F. Scholfield, Volume I, Books 1-5, Loeb Classical Library, London: W. Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.

Aelian 1959a

Aelian: On the Characteristics of Animals, with an English translation by A. F. Scholfield, Volume II, Books 6-11, Loeb Classical Library, London: W. Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959.

Aelian 1959b

Aelian: On the Characteristics of Animals, with an English translation by A. F. Scholfield, Volume III, Books 12-17, Loeb Classical Library, London: W. Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959.

Antoninus Liberalis 1992

The Metamorphoses of Antoninus Liberalis, A Translation with Commentary by Francis Celoria, London i New York: Routledge 1992.

Apuleius 1924

Apuleius: The golden ass being the Metamorphoses of Lucius Apuleius, with an English translation by W. Adlington (1566) revised by S. Gaselee, Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd; New York: G. P. Putnam's Sons, 1924.

Aristophanes 1853

The Comedies of Aristophanes: A New and Literal Translation, from the Revised Text of Dindorf, with Notes and Extracts from the Best Metrical Versions by W. J. Hickie, Vol. I., London: H.G. Bohn, 1853.

Aristophanes 1946

Aristophanes in three volumes, with the English translation of Benjamin Bickley Rogers, Volume 3, Loeb Classical Library, London: William Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1946.

Arnobius 1846

Arnobii oratoris Adversus nationes libri septem, recensuit emendavit et adnotationibus illustravit Franciscus Oehler, Lipsiae: Sumtibus et typis Bernh. Tauchnitz, 1846.

Artemidorus 2012

Artemidorus' Oneirocritica: Text, Translation, and Commentary by D. E. Harris-McCoy, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Callimachus 2015

Callimachus: The Hymn to Demeter, u: *Callimachus: The Hymns*, edited with Introduction, Translation, and Commentary by Susan A. Stephens, Oxford; New York: Oxford University Press, 2015, 263-297.

Cicero 1907

Cicero: On the nature of the gods, Divination, Fate, The Republic, Laws etc., literally translated chiefly by the editor C.D. Yonge, London: George Bell & Sons, 1907.

Clement of Alexandria 1919

Clement of Alexandria: The exhortation to the Greeks, The rich man's salvation and the fragment of an address entitled To the newly baptized, with an English translation by G. W. Butterworth, Loeb Classical Library, London: William Heinemann Ltd; New York: G. P. Putnam's Sons, 1919.

Damascius 1889

Damascii successoris dubitationes et solutiones de primis principiis, in Platonis Parmenidem, partim secundis curis recensuit, partim nunc primum edidit Car. Aem. Ruelle, Pars Altera, Parisiis: Apud C. Klincksieck, 1889.

Demosthenes 1882

The oration of Demosthenes on the crown, with an English translation, introduction, notes and indices by F. P. Simpson, Oxford: James Thornton, 1882.

Diodorus of Sicily 1967

Diodorus of Sicily in Twelve Volumes, with an English Translation by C. H. Oldfather, Vol. II (continued) 35 - IV, 58, Loeb Classical Library 303, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1967.

Etymologicum Gudianum 1818

Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita, edidit Frider. Gul. Sturzius, Lipsiae: apud I. A. G. Weigel, 1818.

Etymologicum Magnum 1848

Etymologicum Magnum, ad codd. mss. recensuit et notis variorum instruxit Thomas Gaisford, Oxonii: E Typographeo Academico, 1848.

Euripides 1912

Euripides in four volumes, with an English translation by Arthur S. Way, Vol. III, Loeb Classical Library, London: W. Heinemann; New York: The Macmillan Co., 1912.

Euripides 2004

Euripides, u: Richard Kannicht (ur.), *TrGF*, Vol. 5, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.

Eustathius 2010

Eustathii Commentarii ad Homeri Iliadem, edited by J. G. Stallbaum, Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Eustathius 2016

Eustathios of Thessalonike: Commentary on Homers Odyssey, edited by E. Cullhed, Volume 1: On Rhapsodies α – β , Uppsala: Uppsala University, 2016.

Firmicus Maternus 1970

Firmicus Maternus: The error of the pagan religions, translated and annotated by Clarence A. Forbes, New York, Paramus: Newman Press, 1970.

Fulgentius 1898

Fulgentius: Expositio Vergiliana continentiae, u: *Fabii Planciadis Fulgentii V. C. Opera; Accedunt Fabii Claudii Gordiani Fulgentii V. C. De aetatibus mundi et hominis et S. Fulgentii episcopi super Thebaiden*, recensuit Rudolfus Helm, Lipsiae: In Aedibus B.G. Teubneri, 1898, 81-107.

Harpocration 1991

Harpocration: Lexeis of the ten orators, edited by John J. Keaney, Amsterdam: Hakkert, 1991.

Herodot 2007

Herodot: Povijest, preveo i priredio Dubravko Škiljan, 2. izd., Grčki i rimski klasici sv. 4, Zagreb : Matica hrvatska, 2007.

Hesychius 2005

Hesychii Alexandrini Lexicon, editionem post Kurt Latte continuans recensuit et emendavit Peter Allan Hansen, Vol. III: P-S, Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2005.

The Homeric Hymns 2014

The Homeric Hymns, a translation, with Introduction and Notes by D. Rayor, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2014.

Iamblichus 2003

Iamblichus: De mysteriis, translated with an Introduction and Notes by E. C. Clarke, J. M. Dillon and J. P. Hershbell, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003.

John Lydus 2017

The Months (de Mensibus) of John Lydus, translated with introduction and annotations by Mischa Hooker for Roger Pearse, 2nd edition, 2017.

Lucian 1960

Lucian in eight volumes, with an English translation by A. M. Harmon, Vol. 2, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1960.

Lucian 1962

Lucian in eight volumes, with an English translation by A. M. Harmon, Vol. 5, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1962.

Macrobius 1969

Macrobius: The Saturnalia, translated with an introduction and notes by Percival Vaughan Davies, New York and London: Columbia University Press, 1969.

Michael Psellus 1838

Michael Psellus: De operatione daemonum, cum notis G. Gaulmini, curante Jo. Fr. Boissonade, accedunt inedita opuscula Pselli, Norimbergae: apud Fr. Nap. Campe, 1838.

Nicander 2015

Nicander of Colophon's Theriaca: a literary commentary by Floris Overduin, Leiden i
Boston: Brill, 2015.

Nonnos 1940

Nonnos: Dionysiaca in three volumes, translated by W. H. D. Rouse, Volume I, Books 1-15,
Loeb Classical Library 344, London: W. Heinemann; Cambridge, MA: Harvard University
Press, 1940.

Origen 1979

Origen: Contra Celsum, translated with an introduction & notes by H. Chadwick, Cambridge:
Cambridge University Press, 1979.

Orphic Hymns 1824

The Mystical Hymns of Orpheus, translated from the Greek by Thomas Taylor, Chiswick: C.
Whittingham, 1824.

Ovid 1971

Ovid: Metamorphoses in two volumes, translated by Frank Justus Miller, Vol. I: Books 1-8,
Loeb Classical Library 42, London: W. Heinemann; Cambridge, MA: Harvard University
Press, 1971.

Philostratus 1912

Philostratus: Life of Apollonius of Tyana in two volumes, with an English translation by F.C.
Conybeare, Vol. I, Loeb Classical Library, London: William Heinemann; New York: The
Macmillan Co., 1912.

Philostratus the Younger 1931

*Philostratus the Elder: Imagines, Philostratus the Younger: Imagines, Callistratus:
Descriptions*, translated by Arthur Fairbanks, Loeb Classical Library, London: W.
Heinemann; New York: G. P. Putnam's Sons, 1931.

Philumenus 1908

Philumeni De venenatis animalibus eorumque remediis, ex codice Vaticano primvm edidit Maximilianvs Wellmann, Lipsiæ et Berolini in aedibus B. G. Teubneri, 1908.

Photius 2013

Photii patriarchae Lexicon, edidit Christos Theodoridis, Vol. 3: Ν - Φ, Berlin/Boston: De Gruyter, 2013.

Plautus 1913

The comedies of Plautus, literally translated into English prose with notes by Henry Thomas Riley, Vol. II, London: G. Bell & Sons, 1913.

Plutarch 1874

Plutarch's Morals, translated from the Greek by T. C., corrected and revised by William W. Goodwin, with an introduction by Ralph Waldo Emerson, Vol. III, 197-460, Boston: Little, Brown, and Company, 1874.

Plutarch 1967

Plutarch's Lives in eleven volumes, translated by Bernadotte Perrin, Vol. VII: Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar, Loeb Classical Library 99, Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1967.

Posidippus 2005

The Poems of Posidippus, translated by Frank Nisetich, u: Kathryn Gutzwiller (ur.), *The new Posidippus: a Hellenistic poetry book*, Oxford: Oxford University Press 2005, 17-64.

Proclus 1820

The commentaries of Proclus on the Timaeus of Plato in five books, translated from Greek by Thomas Taylor, Vol. II, London: A. J. Valpy, 1820.

The Protevangelium of James 1993

The Protevangelium of James, u: J. K. Elliott (ur.), *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation based on M. R. James*, Oxford: Oxford University Press 1993, 48-67.

Quintilian 1922

The Institutio Oratoria of Quintilian, with an English translation by H. E. Butler, Vol. IV, Loeb Classical Library, London: W. Heinemann; New York: G. P. Putnam's Sons, 1922.

Quintus Smyrnaeus 1984

Quintus Smyrnaeus: The Fall of Troy, translated by A. S. Way, Loeb Classical Library 19, London: W. Heinemann; Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.

Scholia in Aristophanem 1842

Scholia Graeca in Aristophanem, cum prolegomenis grammaticorum varietate lectionis optimorum codicum integra, ceterorum selecta, annotatione criticorum item selecta, cui sua quaedam inseruit Fr Dübner, Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1842.

Silius Italicus 1961

Silius Italicus: Punica in two volumes, translated by J. D. Duff, Volume I, Loeb Classical Library, London: W. Heinemann; Cambridge, MA: Harvard University Press, 1961.

Suidas 2001

Suidae Lexicon, edidit Ada Adler, pars IV: Π - Ψ, München; Leipzig: K. G. Saur, 2001.

Statius 2003

Statius. Thebaid, edited and translated by D. R. Shackleton Bailey, Books 1-7, Loeb Classical Library 207, London, England; Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

Strabo 1961

The geography of Strabo in eight volumes, with an English translation by H. L. Jones, Vol. V, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1961.

Theophrastus 2004

Theophrastus Characters, edited with introduction, translation and commentary by James Diggle, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Valerius Flaccus 1896

C. Valeri Flacci Setini Balbi: Argonauticon libri octo, enarravit P. Langen, Berolini: Apud S. Calvary, 1896.

Valerius Maximus 2004

Valerius Maximus: Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales from Ancient Rome, translated, with Introduction by Henry John Walker, Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing, 2004.

Virgil 2007

Virgil: Aeneid, translated with Notes by Frederick Ahl, with an Introduction by Elaine Fantham, Oxford: Oxford University Press, 2007.

10.3. Literatura

Adamesteanu 1976

Dinu Adamesteanu, „Pautalia“, u: Richard Stillwell, William L. MacDonald, Marian Holland McAlister (ur.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1976, 682.

Alicu 1980

Dorin Alicu, „Vases décorés de serpents, découverts à Sarmizegetusa“, *Latomus*, T. 39, Fasc. 3 (1980): 717-725.

Alonso Campoy i Pinedo Reyes 2003

Daniel Alonso Campoy i Juan Pinedo Reyes, „Un nuevo documento de culto oriental en Carthago Nova: la mano sabazia de la isla de Escombreras“, *Mastia* 2 (2003): 235-249.

Avram 2016

Alexandru Avram, „Propriétaires et citoyens à Dorylaion : enquête sur les citoyens romains et les villages sur le territoire“, u: François Lerouxel i Anne-Valérie Pont (ur.), *Propriétaires et citoyens dans l’Orient romain*, Bordeaux: Ausonius Éditions, 2016: 87-110.

Bagnall 1986

Roger S. Bagnall, „Papyri and Ostraka from Quseir al-Qadim“, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* Vol. 23, No. 1/2 (1986): 1-60.

Berndt 2018

Susanne Berndt, „The hand gesture and symbols of Sabazios“, *Opuscula* 11 (2018): 151-168.

Bickerman 2007

Elias J. Bickerman, *Ancient Judaism and early Christianity: Studies in Jewish and Christian History, A New Edition in English including The God of the Maccabees*, Edited by Amram Tropper, Volume One, Leiden; Boston: Brill, 2007.

Blinkenberg 1904

Christian Blinkenberg, *Archaeologische Studien*, Kopenhagen: Gyldendal; Leipzig: Otto Harrassowitz, 1904.

Boteva 1997

Dilyana Boteva, „St. Athanase d'Étropolé, Sabazios et l'oracle de Dionysos“, traduction du texte en français par Iveta Dimova, *Dialogues d'histoire ancienne*, vol. 23, n°1 (1997): 287-298.

Boteva 2000

Dilyana Boteva. „À propos des "secrets" du Cavalier thrace“, *Dialogues d'histoire ancienne*, vol. 26, n°1 (2000): 109-118.

Boteva 2015

Dilyana Boteva, „Romanising an Oriental God? Some iconographic observations on Sabazius“, u: A. Nikoloska i S. Müskens (ur.), *Romanising Oriental Gods?*, Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts and University of Leiden, 2015: 149-166.

Brunšmid 1914

Josip Brunšmid, „Antikni figuralni bronsani predmeti u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* Vol. 13, No. 1 (1914): 207-268.

Bulat 1960

Mirko Bulat, „Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka“, *Osječki zbornik* 7 (1960): 5-11.

Burkert 1987

Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987.

Cambi 1963-1965

Nenad Cambi, „Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj provinciji Dalmaciji“, *VAHD* 65-67 (1963-1965): 85-107.

Cumont 1906

Franz Cumont, „Les mystères de Sabazius et le judaïsme“, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 50e année, N. 1 (1906): 63-79.

Cumont 1911

Franz Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Chicago: The Open Court Publishing, 1911.

Curtius 1928

Ludwig Curtius, „Sardanapal“, *JdI* 43 (1928): 281-297.

Džin 2005

Kristina Džin, „The Cult of Sabasius in Pula“, *Histria antiqua* 13 (2005): 345-350.

Eisele 1909-1915

Theodor Eisele, „Sabazios“, u: Wilhelm Heinrich Roscher (ur.), *ANRW* Band 4, Qu–S, Leipzig: B. G. Teubner, 1909-1915: 232-264.

Elworthy 1900

Frederick Thomas Elworthy, *Horns of honour, and other studies in the by-ways of archaeology*, London: John Murray, 1900.

Ettlinger 1951

Elisabeth Ettlinger, „Legionary Pottery from Vindonissa“, *The Journal of Roman Studies* Vol. 41, Parts 1 and 2 (1951): 105-111.

Fellmann 1981

Rudolf Fellmann, „Der Sabazios-Kult“, u: M. J. Vermaseren (ur.), *OrRR*, Leiden: Brill, 1981: 316-340.

Finch 1991

Margaret Finch, „The Cantharus and Pigna at Old St. Peter's“, *Gesta* vol. 30, No. 1 (1991): 16-26.

García y Bellido 1967

Antonio García y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leiden: E. J. Brill, 1967.

Gavrilović Vitas 2018

Nadežda Gavrilović Vitas, „Thracian Influence in Asia Minor Mystery Cults in the Eastern Parts of the Roman Provinces in the Central Balkans“, *Bulletin of the National Archaeological Institute* 44 (2018): 221-229.

Gavrilović Vitas 2021

Nadežda Gavrilović Vitas, *Ex Asia et Syria: Oriental Religions in the Roman Central Balkans*, Oxford: Archaeopress, 2021.

Giacobbi 2016

Alessandro Giacobbi, „I vasi con appliques serpentiformi da Campo della Fiera di Orvieto“, *Archeologia Classica* Vol. 67 (2016): 679-720.

Girardi Jurkić 2005

Vesna Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre, Knjiga I.: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb: Školska knjiga, 2005.

Giuffrè Scibona 1982

Concetta Giuffrè Scibona, „Aspetti Soteriologici Del Cul To Di Sabazio“, u: M. J. Vermaseren i U. Bianchi (ur.), *La soteriologia dei culti orientali nell'Impero Romano*, Leiden: Brill, 1982: 552–561.

Godwin 1981

Joscelyn Godwin, *Mystery religions in the ancient world*, San Francisco: Harper & Row, 1981.

Gorny i Mosch 2013

Dieter Gorny i Dr. Hans-Christoph von Mosch, Giessener Münzhandlung GmbH, *Auktion 218: Kunst der Antike*, 18. Dezember 2013. katalog aukcije

Halliwell 2015

Stephen Halliwell, „Appendix: The Lost Plays of Aristophanes“, *Aristophanes: Clouds, Women at the Thesmophoria, Frogs: A Verse Translation, with Introduction and Notes*, Oxford; New York: Oxford University Press, 2015: 235-254.

Hamat 2013

Ana Cristina Hamat, „Acele de păr cu capul în formă de mână descoperite în Dacia romană“, *Sargetia. Acta Musei Devensis* 4 (2013): 177-193.

Hannestad 2002

Lise Hannestad, „Gods and Agriculture : Evidence from an Agrarian Settlement in the North-Western Crimea“, u: Karen Ascani et al. (ur.), *Ancient History Matters: Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday*, Rome: L'Erma di Bretschneider, 2002: 143-151.

Harland 2014

Philip A. Harland, *Greco-Roman Associations: Texts, Translations, and Commentary II. North Coast of the Black Sea, Asia Minor*, Berlin/Boston: De Gruyter, 2014.

Höpken 2014

Constanze Höpken, „Ein Bankett für Sabazios in Straubing“, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historia* Vol. 59, No. 1 (2014): 204-214.

Iglewska 2009

Malgorzata Iglewska, „La Main De Sabazios De Krasen En Bulgarie“, *Folia Archaeologica* 26 (2009): 223-230.

Imamović 1977

Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1977.

Johnson 1970

Sherman E. Johnson, „A Sabazios Inscription from Sardis“, u: J. Neusner (ur.), *Religions in Antiquity: Essays in Memory of Erwin Ramsdell*, Leiden: Brill, 1970: 542-550.

Johnson 1984

Sherman E. Johnson, „The present state of Sabazios research“, u: Wolfgang Haase (ur.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II Bd. 17/3, Berlin i New York: Walter de Gruyter, 1984: 1583–1613.

Kitchell 2014

Kenneth F. Kitchell Jr., *Animals in the Ancient World from A to Z*, London i New York: Routledge, 2014.

Kolendo 1998

Jerzy Kolendo, „Inscriptions en l’honneur d’Esculape et d’Hygie du valetudinarium de Novae“, *Archeologia* 49 (1998): 55-71.

Kostromičev 2015

Danił A. Kostromičev, „A Brooch from Tauric Chersonesos with a Dedication to Sabazius“, u: Agnieszka Tomas (ur.), *Ad Fines Imperii Romani: studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Warsaw: Institute of Archaeology, Warsaw University, 2015: 391-403.

Lane 1974

Eugene N. Lane, „A Syncretistic Statuette“, *Muse* 8 (1974): 34-37.

Lane 1979

Eugene N. Lane, „Sabazius and the Jews in Valerius Maximus: A Re-Examination“, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 69 (1979): 35-38.

Lane 1980

Eugene N. Lane, „Towards a Definition of the Iconography of Sabazius“, *Numen* Vol. 27, Fasc. 1 (1980): 9-33.

Lane 1985

Eugene N. Lane, *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS)*, Vol. II: The Other Monuments and Literary Evidence, Leiden: Brill, 1985.

Lane 1989

Eugene N. Lane, *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS)*, Vol. III: Conclusions, Leiden, New York, Kopenhagen, Köln: Brill, 1989.

Lavagne 2003

Henri Lavagne, „Le pseudo-Laocoon d’Arlon (Belgique) un prêtre de Jupiter Sabazios“, *Revue Germanique Internationale* 19 (2003): 79-89.

Lazar 1998

Irena Lazar, „201. Votive hand of Sabazius“, u: Fitz Jenő (ur.), *Religions and cults in Pannonia: exhibition at Székesfehérvár, Csók István Gallery: 15 May-30 September 1996*, Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1998: 106.

Lenormant 1875

Francois Lenormant, *Sabazius*, Extrait de la Revue Archéologique, Paris: Aux Bureaux de la Revue Archeologique, 1875.

L' Orange 1953

Hans Peter L' Orange, *Studies On The Iconography Of Cosmic Kingship In The Ancient World*, Oslo: H. Aschehoug & Co., 1953.

Lowe 2012

Dunstan Lowe, „Sabazius in the Aeneid (7.341-60)“, *Vergilius* Vol. 58 (2012): 81-91.

Lozovan 1999

Eugen Lozovan, *Dacia sacra*, București: Editura Saeculum, 1999.

Lusthaus 1947

Don Lusthaus, „Brązowa rączka wotywna z Myszkowa“, *Archeologia* I (1947): 169-184.

Ljubić 1879

Šime Ljubić, „Još dvie zavjetne ruke iz bronca“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* Vol. 1, No. 1 (1879): 107-108.

Malay 1994

Hasan Malay, *Greek and Latin inscriptions in the Manisa Museum*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994.

Mantuani 1914

Josip Mantuani, „O nedavno najdeni votivni roki“, *Carniola* V (1914): 192-215.

Masoud 2015

A. Masoud, „Lights on Sabazius Cult in Egypt Through An Unpublished Rare Hairpin“, *Egyptian Journal of Archaeological and Restoration Studies* Vol. 5, No. 1 (2015): 39-49.

Matei 1982

Alexandru Matei, „Vasul decorat cu șerpi descoperit la Porolissum (terasa sanctuarelor)“, *Acta Musei Porolissensis* vol. 6 (1982): 17-22.

Matijašić 2016

Robert Matijašić, „Plominska božica Ika / Ica“, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Vol. 3 (2016): 99-110.

Medini 1980

Julijan Medini, „Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 74 (1980): 67-88.

Mitchell 2012

Stephen Mitchell, „Phrygia“, *The Oxford Classical Dictionary*, Simon Hornblower, Antony Spawforth, Esther Eidinow (ur.), Oxford: Oxford University Press, 2012: 1142-1143.

Nenova, Vitov, Staikova, Staikova Alexandrova 2008

Petya Nenova, Oleg Vitov, Ivanka Staikova, Lydia Staikova Alexandrova, „Petrographic Study of Artefacts From a Temple of Sabazios in the Village of Porominovo, Kyustendil District, Western Bulgaria“, u: R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ur.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy: Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008*. Sofia: Publishing House “St. Ivan Rilski”, 2008, 116-119.

Oesterley 1935

William Oscar Emil Oesterley, „The cult of Sabazios: A study in religious syncretism“, u: S. H. Hooke (ur.), *The labyrinth*, London: Society for promoting Christian knowledge; New York: The Macmillan company 1935, 115–158.

Ogden 2013

Daniel Ogden, *Drakōn: Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Parker 2017

Robert Parker, *Greek Gods Abroad: Names, Natures, and Transformations*, Oakland, California: University of California Press, 2017.

Parović-Pešikan 1990

Maja Parović-Pešikan, „Novi spomenik Jupitera Melana iz Ulpijane“, *Arheološki vestnik* 41 (1990): 607-615.

Paškvalin 1960-1961

Veljko Paškvalin, „Bronzana votivna ruka iz Sasa“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XV-XVI (1960-1961): 203-209.

Picard 1961

Charles Picard, „Sabazios, dieu thraco-phrygien: expansion et aspects nouveaux de son culte“, *Revue archéologique* T. 2 (1961): 129-176.

Picard 1962

Charles Picard, „Le dieu thraco-phrygien Sabazios-Sabazius à Vichy“, *Revue archéologique du Centre* tome 1, fascicule 1 (1962): 10-30.

Popova 2007

Ruja Popova, „The Cult of Sabazios in the Northern Black Sea – via Thrace?“, u: A. Iakovidou (ur.), *Thrace in the Graeco-Roman World: Proceedings of the 10th International Congress of Thracology. Komotini–Alexandroupoli 18-23 October 2005*, Athens: National Hellenic Research Foundation, 2007: 492-499.

Popova 2009

Ruja Popova, „The Road of Sabazios to the Northern Coasts of the Black Sea: the Bosporan Kingdom“, *Thracia* 18 (2009): 165-184.

Roller 2001

Lynn Roller, „The Anatolian Cult of Sabazios“, u: C. Callaway (ur.), *A Festschrift in Honor of Eugene N. Lane*, Stoa Consortium, 2001: 1-18.

Roller 2011

Lynn Roller, „Phrygian and the Phrygians“, u: Sharon Steadman i Gregory Mc Mahon (ur.), *Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, Oxford: Oxford University Press, 2011: 560-578.

Roux i Barré 1841

Henri Roux i Louis Barré, *Herculanum und Pompeji*: vollständige Sammlung der daselbst entdeckten, zum Theil noch unedirten Malereien, Mosaiken und Bronzen gestochen von H. Roux ainé, mit erklärendem Text herausgegeben von L. Barré, Deutsch bearbeitet von Herman H., Erste und zweite Serie der Bronzen / Fünfter Band, Hamburg: J. A. Meissner, 1841.

Schaefer 1920

Hans Schaefer, „Sabazios“, u: Wilhelm Kroll i Kurt Witte (ur.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung begonnen von Georg Wissowa, Band I, A 2, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1920: 1540-1551.

Schmid 1991

Debora Schmid, *Die römischen Schlangentöpfe aus Augst und Kaiseraugst*, Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1991.

Schörner 2015

Günther Schörner, „Anatomical ex votos“, u: Rubina Raja i Jörg Rüpke (ur.), *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*, Malden, Oxford: Wiley Blackwell, 2015: 397-411.

Selem 1972

Petar Selem, „Egipatski bogovi u rimskom Iliriku“, *Godišnjak IX, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 7* (1972): 5-104.

Selem 1980

Petar Selem, *Les Religions Orientales Dans La Pannonie Romaine Partie En Yougoslavie*, Leiden: Brill, 1980.

Simón 2018

Francisco Marco Simón, „A Place with Shared Meanings: Mithras, Sabazius, and Christianity in the “Tomb of Vibia” “, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2018): 225-242.

Sotgiu 1980

Giovanna Sotgiu, *Per la diffusione del culto di Sabazio: testimonianze dalla Sardegna*, Leiden: E. J. Brill, 1980.

Steures 2004

Désiré Christiaan Steures, „Shells and Scales: A Female Sabazios-worshipper from Cologne in Nijmegen“, *BABESCH* 79 (2004): 167-173.

Stillwell, MacDonald, McAlister 1976

Richard Stillwell, William L. MacDonald, Marian Holland McAlister (ur.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1976.

Suić 1950-1951

Mate Suić, „Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53 (1950-1951): 233-248.

Suić 1965

Mate Suić, „Orijentalni kultovi u antičkom Zadru“, *Diadora* 3 (1965): 97-128.

Tacheva-Hitova 1983

Margarita Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century BC - 4th century AD)*, Leiden: Brill, 1983.

Taillardat 1997

Jean Taillardat, „Σάβωνις: un autre nom de Sabazios?“, *Revue des Études Grecques* tome 110 (1997): 210-213.

Takacs 2001

Sarlota A. Takacs, „Sabazios“, u: Hubert Cancik, Helmuth Schneider (ur.), *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Band 10: Pol–Sal, Stuttgart - Weimar: J. B. Metzler, 2001: 1180-1182.

Tassignon 1998

Isabelle Tassignon, „Sabazios dans les panthéons des cités d'Asie Mineure“, *Kernos* 11 (1998): 189-208.

Turcan 1958

Robert Turcan, „Dionysos Dimorphos: une illustration de la théologie de Bacchus dans l'art funéraire“, *MEFR* 70 (1958): 243-294.

Ujčić 1996

Željko Ujčić, „Pula - Uspon B. Lupetine“, u: K. Mihovilić (ur.), *Arheološki nalazi u Puli i Istri tijekom 1995. godine*, Pula: Arheološki muzej Istre, 1996: 10-13.

Vermaseren 1983

Maarten J. Vermaseren, *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS)*, Vol. I: The Hands, Leiden: Brill, 1983.

Vermeule 1966

Cornelius Vermeule, „Small Sculptures in the Museum of Fine Arts, Boston“, *The Classical Journal* Vol. 62, No. 3 (1966): 97-113.

Vilogorac Brčić 2015

Inga Vilogorac Brčić: „Jupiter Sabazije“, u: P. Selem i I. Vilogorac Brčić (ur.), *ROMIC I. Signa et Litterae* vol. V., Zagreb: FF press, 2015: 162-169.

Vilogorac Brčić 2018

Inga Vilogorac Brčić: „Jupiter Sabazije“, u: P. Selem i I. Vilogorac Brčić (ur.), *ROMIC II. Signa et Litterae* vol. VI., Zagreb: FF press, 2018: 185-187.

Yalouris 1976

N. Yalouris, „Epidauros“, u: Richard Stillwell, William L. MacDonald, Marian Holland McAlister (ur.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1976, 311-314.

Zdilla 2017

Matthew J. Zdilla, „The Hand of Sabazios: Evidence of Dupuytren’s Disease in Antiquity and the Origin of the Hand of Benediction“, *The Journal of Hand Surgery (Asian-Pacific Volume)* Vol. 22, No. 3 (2017):403-410.

10.4. Mreža

The British Museum:

https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1920-0713-1

Pristup 18.7.2021.

Christoph Bacher Archäologie Ancient Art:

<https://www.cb-gallery.com/en/produkt/bronze-hand-des-sabazios-kultes/>

Pristup 10.7.2021.

Harpokration On Line project (a crowd-sourced project at Duke University):

https://topostext.org/work.php?work_id=537

Pristup 11.7.2021.

Johns Hopkins Archaeological Museum:

<https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#>

Pristup 10.7.2021.

Landessammlungen Niederösterreich:

<http://www.online.landessammlungen-noe.at/objects/1019340/votivhand-fur-sabazios?ctx=34344f5fdfa8343300f8715a794c0de11e13b7dd&idx=0>

Pristup: 10.7.2021.

Louvre:

<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>

Pristup: 10.7.2021.

<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010258229>

Pristup 5.8.2021.

Museo Nacional de Arqueología Subacuática:

<http://ceres.mcu.es/pages/Viewer?accion=4&AMuseo=ARQUA&Ninv=DO00001>

Pristup: 10.7.2021.

Museum of Fine Arts, Boston

<https://collections.mfa.org/objects/481954/hand-of-sabazios>

Pristup 10.7.2021.

<https://collections.mfa.org/objects/152754/pantheistic-divinity-on-couch>

Pristup 13.7.2021.

Suda On Line: Byzantine Lexicography

<https://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-cgi-bin/search.cgi>

Pristup 12.7.2021.

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu

<https://www.zemaljskimuzej.ba/bs/arheologija/antika/bronzana-ruka-sabazijeva-kulta>

Pristup 16.7.2021.

Prilozi

Prilog 1: Fotografije i crteži spomenika

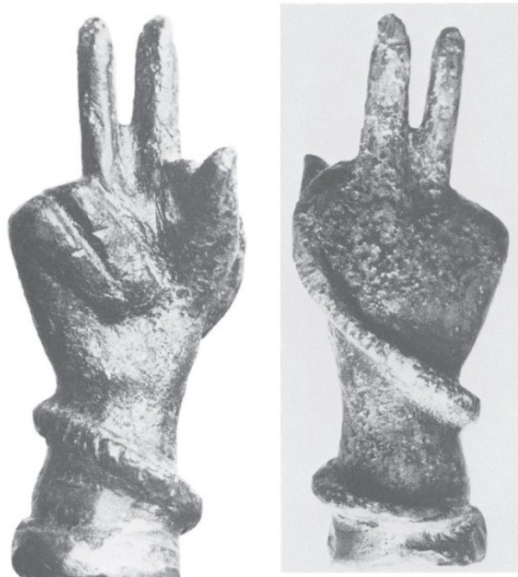
- Slika 1. Brončana lijeva ruka iz Murse (*CCIS* I 54; Vermaseren 1983, Pl. XLVII)
- Slika 2. Brončana desna ruka iz Dangstetena (*CCIS* I 49; Vermaseren 1983, Pl. XLII)
- Slika 3. Crtež (rekonstrukcija) brončanih pločica iz Ampurija (*CCIS* II 85; Lane 1985, Pl. XXXV)
- Slika 4. Brončana pločica iz Rima (*CCIS* II 80; Lane 1985, Pl. XXXII)
- Slika 5. Mramorna ploča iz Tomisa (*CCIS* II 78; Lane 1985, Pl. XXX)
- Slika 6. Brončana pločica u obliku edikule iz Makedonije ili Epira (*CCIS* II 79a; Lane 1985, Pl. XXXII)
- Slika 7. Brončana desna ruka iz Pule (Villogorac Brčić 2015, 168 sl. 1a i 1b)
- Slika 8. Bakrena ruka iz Louvrea nepoznatog mjesta nalaza (možda Libanon) (<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010359477>, pristup 10.7.2021.)
- Slika 9. Brončana desna ruka iz Edese (*CCIS* I 51; Vermaseren 1983, Pl. XLIII)
- Slika 10. Brončana desna ruka iz Arheološkog muzeja Johns Hopkins, Baltimore, nepoznatog nalazišta (možda Sirija ili Anatolija) (<https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/class-projects/the-roman-house-at-hopkins/household-gods/hand-of-sabazius/#>, pristup 10.7.2021.)
- Slika 11. Crno-glazirani skifos pronađen na lokalitetu Panskoye na Krimu (Hannestad 2002, 148 Fig. 8)
- Slika 12. Mramorna stela iz Male Azije ili Trakije (*CCIS* II 45; Lane 1985, Pl. XVII)
- Slika 13. Brončani reljef u obliku edikule nepoznatog nalazišta (Gorny i Mosch 2013, br 32.)
- Slika 14. Brončana skulptura s prikazom panteističkog božanstva ili sabazijske majke božice nepoznatog nalazišta (možda iz Aleksandrije) (<https://collections.mfa.org/objects/152754/pantheistic-divinity-on-couch>, pristup 13.7.2021.)
- Slika 15. Brončana desna ruka iz Sotina (*CCIS* I 53; Vermaseren 1983, Pl. XLVI)
- Slika 16. Kalup iz Zadra (*CCIS* II 87; Lane 1985, Pl. XXXVII)
- Slika 17. Brončana desna ruka iz Herkulaneja (*CCIS* I 12; Vermaseren 1983, Pl. VIII)
- Slika 18. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta (*CCIS* I 76; Vermaseren 1983, Pl. LXVI)
- Slika 19. Brončana desna ruka iz Aventika (*CCIS* I 47; Vermaseren 1983, Pl. XXXIX)
- Slika 20. Brončana desna ruka iz Vada Sabatije (*CCIS* I 29; Vermaseren 1983, Pl. XXV)
- Slika 21. Brončana desna ruka iz Pompeja (*CCIS* I 15; Vermaseren 1983, Pl. XI)
- Slika 22. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta (*CCIS* I 61; Vermaseren 1983, Pl. LIII)

- Slika 23. Brončana desna ruka iz Calisa (Lane 1989, Addendum to *CCIS* I, 27)
- Slika 24. Brončana desna ruka iz Samarobrive (*CCIS* I 42; Vermaseren 1983, Pl. XXXV)
- Slika 25. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta (*CCIS* I 67; Vermaseren 1983, Pl. LVII)
- Slika 26. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta (*CCIS* I 73; Vermaseren 1983, Pl. LXII)
- Slika 27. Brončana desna ruka nepoznatog nalazišta (*CCIS* I 74; Vermaseren 1983, Pl. LXIII)
- Slika 28. Brončana figura Sabazija nepoznatog nalazišta (*CCIS* I 80; Vermaseren 1983, Pl. LXVIII)
- Slika 29. Bista-reljef Sabazija iz Volsinija (*CCIS* II 84; Lane 1985, Pl. XXXIV)
- Slika 30. Ulomak kultne posude iz Murse (Selem 1980, V no. 2, Pl. XL)

Slika 1.

Slika 2.

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

Slika 9.

Slika 10.

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

Slika 14.

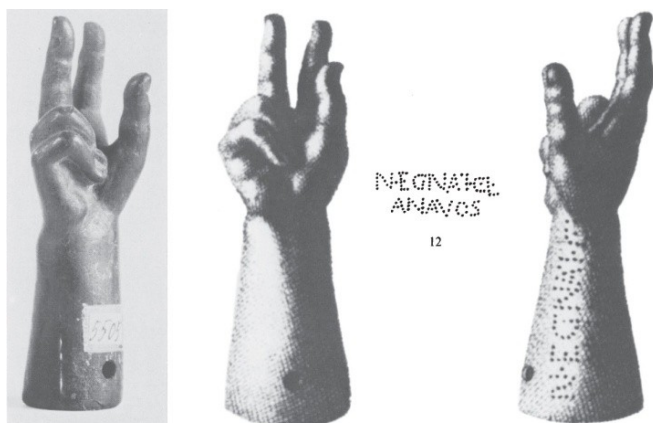
Slika 15.

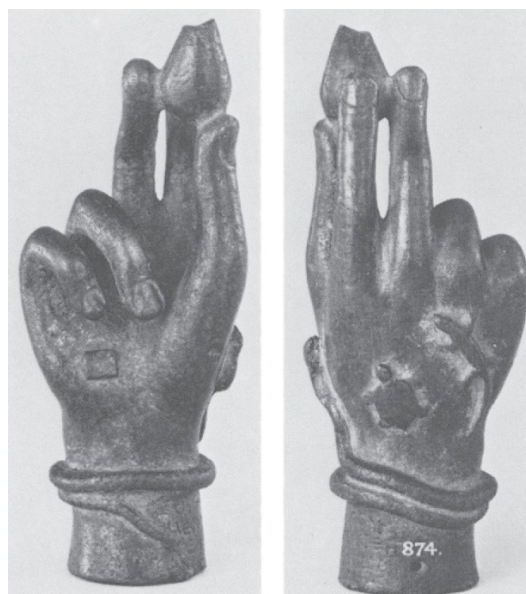
Slika 16.

Slika 17.

Slika 18.

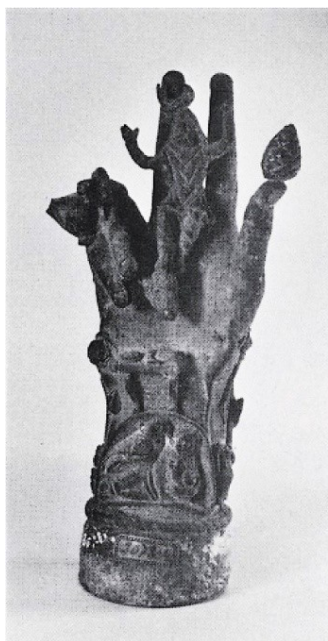
Slika 19.

Slika 20.

Slika 21.

Slika 22.

Slika 23.

Slika 24.

Slika 25.

Slika 26.

Slika 27.

Slika 28.

Slika 29.

Slika 30.

Prilog 2: Natpis sa žrtvenika iz Ždrijca kod Nina

IOVI SAB

ASIO IICO

L(ucius) PLOTIVS

EPERASTVS

5 V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Jupiteru

Sabaziju Iiku

Lucije Plocije

Eperast

5 ispunio je zavjet rado i zaslužen

(Prijevod: Vilogorac Brčić 2015, 164.)